

JUNI | JULI | AUG | SEPT 2016

www.vriendeniff.be
vriendeninlandersfields@ieper.be

Postadres VIFF
Kenniscentrum IFFM
Sint-Maartensplein 3, B-8900 Ieper
057 / 23 94 50

Klantnr. 1845938
Erkenningsnummer: P3A9021

EDITORIAAL	
Editoriaal (Gilbert Ossieur)	02
ONTROERPARCOURS	
Oorlog, gas, ... en eeuwige liefde (Dominique Vitale en Dries Chaerle)	04
HISTORISCHE RUBRIEK	
Hoe het Sykes-Picot akkoord de wereld veranderde (Jan Breyne)	09
UIT HET MUSEUM	
Oorlogslandschap nu ook digitaal (Birger Stichelbaut)	16
Project 'Herdenkingsbomen' (Lieven Stubbe)	17
VERRASSEND MOOI	
The Guardians of Silence (Andrea Contrini)	22
BOEKENRUBRIEK	
Volksboek 'Van den Grooten Oorlog' blijft ontroeren (Geert Spillebeen)	27
Emiel Verhaeren, schrijver-dichter tijdens de Grote Oorlog (Luc De Munck)	29
GASTBIJDRAGE	
De oorlogsjaren van Gaston Eyskens (eindredactie Ton van de Goorbergh en Mario Boot)	31
DE NAMENLIJST	
Grondige herwerking van Franse militaire slachtoffers afgerond (Pieter Trogh)	34
SOLDAAT IN DE KIJKER	
Vier jaar krijgsgevangen (Ludwich Devlieghere)	36
TENSLLOTTE	
Een uitstap, die blijft hangen (Jan Breyne)	40

Redactieraad

Jan Breyne (janbreyne@telenet.be)
redactieverantwoordelijke

Annie Decoene (anniedecoene@hotmail.com)
Marc Dejonckheere (marc2.dejonckheere@telenet.be)
Ludwich Devlieghere (ludwich.devlieghere@pandora.be)
Gilbert Ossieur (gilbert.ossieur@skynet.be)
Geert Spillebeen (geert.spillebeen@euronet.be)
Freddy Rottey (frottey@yahoo.com)
Pieter Trogh (pieter.trogh@ieper.be)

Verantw. uitgever

Gilbert Ossieur, gilbert.ossieur@skynet.be
Wieltje 11, 8900 Ieper

Vorm B.AD

Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun tekst. Voor gehele of gedeeltelijke overname is toestemming van de auteur vereist.
Deadline voor volgende aflevering: 31 juli 2016. Mail uw bijdrage naar flash@vriendeniff.be.

www.facebook.com/VriendenFriendsIFF
twitter.com/VIFF_IFFM_leper

E D I T O R I A A L

Beste VIFF

De 57ste editie van onze VIFFflash heb je in handen. Het is telkens een huzarenstukje van de redactieverantwoordelijke en zijn team om opnieuw een kwaliteitsvolle en gediversifieerde editie te bezorgen. Waarvoor voor mijn bijzondere dank.

In deze uitgave is de bijdrage over het Sykes-Picotakkoord de blikvanger. Je zult meteen vaststellen dat de tentakels van dit akkoord tot vandaag reiken en meteen ook brandend actueel zijn. De auteur heeft niet de pretentie hiermee volledig te zijn en dit akkoord in al zijn aspecten te belichten. De gevolgen en de complexiteit ervan zijn immers zo vérreikend, dat het een onmogelijke opgave is binnen het bestek van één editie van de Flash.

Maar op mijn aandringen heeft hij thans zijn werkstuk afgeleverd.

We zijn nog in de 100-jarige herdenkingsperiode 2014-18. Maar dit herdenken krijgt zoveel gezichten, dat ik meen dat we ons nu reeds moeten gaan bevragen wat uiteindelijk de boodschap wordt van al dat herinneren.

Als we er niet in slagen dat na 2018 een boodschap van verzoening tussen naties en volkeren, van een politiek en diplomatie van conflictbeheersing, van een geopolitiek die de bevolking en niet het grootkapitaal dient, van begrip voor de gevolgen van wat de in 14-18 Europese oorlogvoerende naties in de rest van de wereld hebben aangericht, dan vrees ik dat al deze plechtigheden wel eens zouden kunnen leiden tot het banaliseren van wat dit conflict betekende en nog steeds betekent.

Herdenken we dan stilaan vanaf 2019 deze wereldbrand zoals de Slag van Waterloo in een eerder folkloristische stijl?

Beschouw deze bijdrage over het Sykes-Picotakkoord dan ook als een teaser. Kijk je met een open vizier naar de wereld om je heen en ga je meteen ook graven in ons verleden van de twintigste eeuw (of misschien wel verder) voor een beter begrip: dan dagen we je uit!

Uw bijdrage nemen we graag op in een volgende editie.

In dit exemplaar vind je ook een bijdrage over Gaston Eyskens die wij met dank hebben overgenomen uit de kroniek van de Stichting Studiecentrum Eerste Wereldoorlog SSEW in Nederland.

In hun kroniek verschijnt de bijdrage uit vorige editie betreffende Peter Kollwitz van de hand van André Gysel. Zo reiken we elkaar de hand over de Belgisch - Nederlandse grens.

Maar ook zij overwegen: 'Na 2018 gaan we de focus richten op hoe WO I de verhoudingen in de wereld heeft bepaald, met de gevolgen die we nu ervaren.'

Benieuwd naar jullie reacties op de nieuwe wegen die de VIFFflash stap voor stap inslaat.

Gilbert Ossieur
Voorzitter VIFF

VREDESSTAD

EXHIBITION - EXPOSITION

CANADA FLANDERS

26/03 › 03/07/2016

IN
FLANDERS
FIELDS
MUSEUM

YPRES

O N T R O E R P A R C O U R S

OOORLOG, GAS ... EN EEUWIGE LIEFDE

Een simpele loods in de vroegere frontzone te Boezinge, fruitkisten als decor, enkele gedreven muzikanten, die zich 'Kotjesvolk' noemen, een geboeid publiek, twee kleinkinderen, die het verhaal van hun grootouders op de vlucht voor de oorlog brengen, ... Meer had het Davidsfonds van Boezinge op 24 mei 2015 - al meer dan een jaar geleden – echt niet nodig om een onvergetelijke avond te presenteren aan het talrijke publiek. Geen enkele van de stoeltjes bleef onbezet. De kleinkinderen waren een Parijzenaar en een schrijfster met West-Vlaamse roots, Dominique Vitale en Anne Provoost. Dominique bracht de oorlogservaring van grootvader Georges Lamour, Anne het verhaal van haar grootmoeder Anna Vandewalle, die 'Enfant de l'Yser' was. De verhalen ontroerden en VIFFflash wil beide verhalen publiceren. Vandaag komt het eerste relaas, dat van Georges Lamour. Dankzij Dries Chaerle, die de contacten met Parijzenaar Dominique Vitale onderhield en de teksten vertaalde, kunnen we ze in onze taal publiceren. Het verhaal van Anne houden wij voor een volgend nummer.

DE DAGEN VAN VREDE – PARIJS

Ik heb mijn grootvader nooit gekend. Toen ik geboren werd, was hij al 30 jaar dood. Hij heette Georges Lamour en woonde in het oosten van Parijs, niet ver van het 'Canal de l'Ourcq' dat dwars door de stad loopt. Een detail misschien, maar dat heeft me wel getroffen toen ik een paar weken geleden, op 22 april, hier langs het IJzerkanaal wandelde.

Georges Lamour groeide op in een gezin van 7 kinderen. Veel gestudeerd heeft hij niet. Zijn vader, die vroeg overleden is, was schoenmaker en later gendarme.

Georges is zijn beroepsleven gestart in de buurt waar hij woonde, als bankbediende. De incasseerder daar heette Charles Plouvier, en had één welopgevoede dochter, Angèle. Zij had wel een diploma op zak, wat voor een meisje niet erg gebruikelijk was in die tijd.

Het lijkt erop dat Georges de dochter van zijn collega vrij snel heeft leren kennen. Want op 26 april 1902 huwen ze. Op de huwelijksfoto is Angèle een meisje van 20. Ze is klein en tenger van gestalte, waardoor Georges naast haar een reus lijkt,

hoewel hij dat helemaal niet is. Ouder is hij wel: hij is 34. Uit hun huwelijk zullen drie kinderen worden geboren: twee zonen, Etienne en Jean en daartussenin één meisje, Denise, die later mijn moeder zal worden.

De jaren gaan voorbij in vrede en geluk. Op zondag gaan ze met vrienden uit wandelen in de parken van Parijs. Vakanties brengen ze door op de buiten. Door de week werkt Georges nu bij Liebig, een bedrijf dat gespecialiseerd is in de productie van ingeblikte soep en bouillon. Daarvoor moet hij vaak de baan op; hij spreekt een beetje Engels, Spaans en Duits.

In 1914 gaan Georges en Angèle een nieuwe uitdaging aan. Georges gaat weg bij Liebig om samen met Angèle een eigen winkel op te starten, een kruidenierszaak die ze "La Douce France / Zoet Frankrijk" noemen en die niet ver van hun huis in de Avenue Ledru-Rollin ligt. De winkel opent in juli 1914: het is zomer in Parijs.

DE GROTE SPELBREKER – VAN PARIJS NAAR BOEZINGE

Georges is een bezige man. Maar hij is ook op orde gesteld en een patriot. Na zijn dienstplicht in Arras zet hij zijn militaire opleiding verder en uiteindelijk wordt hij reserve-officier. Eén van zijn oversten heeft hem in die dagen getypeerd als een man met leidinggevende kwaliteiten. In 1913 wordt Georges kapitein bij het 79ste Territoriale Infanterieregiment in Granville, Normandië. Op het einde van dat trainingskamp heeft Georges zijn mannen gezegd dat ze elkaar ongetwijfeld zullen terugzien. Enkele maanden later breekt inderdaad de oorlog uit.

Uit mijn dagboek, zondag 2 augustus 1914.

Ik ben teruggeroepen – zonder verlet – naar Granville. De trein vertrekt om 17u23. Vervoer is moeilijk te vinden. Enkele jongemannen die een paardenkoets hebben, roepen mij met hen mee te rijden: er is plaats voor drie. Op de grote boulevards worden we "Vive l'armée" toegejuicht. Er wordt geapplaudiseerd, fanfares spelen de Marseillaise, enthousiasme alom. De sporen van de Gare des Invalides worden bewaakt. Op het perron in Versailles staat een compagnie vliegeniers klaar om te vertrekken; op de Chantiers is

het materiaal van de pioniers al ingeladen. Kortom, het lijkt erop dat we de wandaad van Duitsland allesbehalve zullen ondergaan. Helemaal volgens plan komen we om 12u30 's nachts aan in Granville. De volgende dag word ik aangesteld als commandant van de 2de compagnie.

Het regiment waar Georges bij aansluit maakt deel uit van 87ste Territoriale Divisie. De manschappen ervoor zijn geworven in Bretagne en Normandië, waar de divisie in augustus en september wordt klaargestoomd. De burgerbevolking wakkert de voorbereiding aan met een enthousiasme dat soms zo ontaardt dat Georges er geschokt door is.

“Dinsdag 2 september.

Vandaag marcheerden we tot voorbij het bos van Hallattes; we keerden terug langs Bléville-Graville. Op onze doortocht werden we toegezongen door een groepje van 60 schoolkinderen:

“Wie de vrijheid wil

Moet dienst nemen

Wie de vrijheid wil

Moet zich offeren.”

Het moeten meisjes geweest zijn van een kloosterschool, maar toen ik de laatste regel hoorde: “met de Duitsers, heb geen meelij!” was ik geschokt dat te horen uit de mond van kinderen van hooguit 5 tot 10 jaar! Ik wenste dat ze “Geef hem te drinken” zongen, van Victor Hugo...”

Maar van enige wil om de oorlogszucht te keren is er niets te merken. Op 5 oktober scheept de divisie in. Zes burgerschepen, door het leger opgeëist, brengen de troepen van Le Havre naar Duinkerke. In die dagen is de Duitse voorhoede doorgedrongen tot in de omgeving van Ieper en Poperinge. Georges en zijn mannen worden naar Vlaanderen gestuurd. Op maandagavond 19 oktober overnachten ze op de hoeve Caenepeel hier in Boezinge. Morgen, 20 oktober, zal volgens de militaire geschiedschrijving de Eerste Slag bij Ieper losbarsten. Voor kapitein Lamour betekent dat: ten oorlog. In zijn bagage heeft hij daarvoor ook een piccolo bij.

DE GROTE SPELBREKER – VAN BOEZINGE NAAR PARIJS (EN TERUG)

Sinds zijn vertrek uit Le Havre weet Angèle niet meer waar Georges is of verblijft. Het postadres waarop ze hem kan bereiken, klinkt als een raadsel: “secteur postal 78”. Wel moet ze hebben geweten dat dit ergens in België was. Eén keer nochtans, in een brief aan zijn dochter, heeft Georges de censuur een flinke loer gedraaid.

“M'n lieve kleine meid, Alles gaat goed met me. Geef je iedereen daar een knuffel van me, en zeker ook aan Jean Van Bikschote. Ik hou van je, papa.”

Zoals hij zelf schrijft, staat Georges vanaf nu voortdurend

en in alle opzichten bloot aan de kwellingen van de oorlog. Voortaan moet hij al zijn zinnen daarop zetten. Maar zijn diepste gedachten blijven ook altijd uitgaan naar wie hij heeft moeten achterlaten in Parijs. Zijn vrouw Angèle en hij lijken een soort pact gesloten te hebben: om stand te houden, niet op te geven, ieder op zijn plek – hij in de loopgraven, en zij op het thuisfront. De kracht daartoe putten ze zonder twijfel uit hun vaderlandsliefde en hun geloof, maar ook en vooral uit hun blind vertrouwen, hun stellige hoop elkaar ooit weer te zien en hun diepe wederzijdse liefde. Om elkaar dat telkens weer te zeggen, hebben ze geen andere mogelijkheid dan elkaar schrijven.

“Parijs, 13 april 1915,

M'n beste grote vriend,

Ik schrijf je op deze heerlijke lentedag. Bij dit mooie weer ziet onze winkel er bijzonder charmant uit. Niet dat er veel klanten zijn. Geld wordt stilaan een probleem en de mensen halen hun broeksriem aan. Maar dat geeft me de kans om een beetje te werken, wat sinds lang niet meer mogelijk is geweest. Hoe vergaat het jou trouwens – valt jouw ‘werk’ je niet te zwaar?

Ik hoop over enkele dagen van jou wat goed nieuws te krijgen.

Al was het maar een klein berichtje, het zou me gelukkig maken.

De liefkozingen van eertijds blijven mijn hart vullen. Denk jij daar soms ook nog aan terug?

Vanuit jouw kleine wereld hier zenden we je duizend kussen, en ik zoen je, mijn lieve snorrebaard.

Jouw kleine lieveling, Angèle”

EÉN DAG OORLOG – BOEZINGE, 22 APRIL 1915, NOORDOOSTENWIND

“Ik hoop over enkele dagen van jou wat goed nieuws te krijgen. Al was het maar een klein berichtje, het zou me gelukkig maken,” schrijft Angèle, in Parijs, op 13 april 1915. Het ogenblik om met goed nieuws op de proppen te komen is niet veraf meer.

Georges is intussen commandant geworden en schiet aardig op met de Bretoense mannen van zijn nieuwe bataljon. In de Westhoek is het weer zacht en zonnig. Het slagveld ligt er kalm en rustig bij. “Niets te melden,” tenzij (maar is dat het melden waard?) dat er een klein briesje staat uit het noordoosten... *Verslag van Lt.-Col. De Plas, 22 april 1915.*

“Om 5u30 in de namiddag was ik aan het werk in mijn commandopost die is ondergebracht op de hofstee Talpe, ten noorden van Boezinge (ik moest nog wat orders opstellen om de aflossing van het 73ste Regiment te regelen). Ineens komt mijn kapitein-adjutant mijn bureau binnengelopen: “Kolonel, er is iets heel raars aan de gang waar ik niets van begrijp. Laag over de grond strijkt een stinkende, groen-gele wolk over de loopgraven aan het kanaal. Op de oever aan de overkant zijn radeloze soldaten gezien die uit de voorste linie schijnen weggelopen.” Die laatste zin kan ik nauwelijks verstaan,

Dominique Vitale vertelt het verhaal van zijn grootvader

een uniek decor

want op dat moment starten Duitse kanonnen een geweldige beschieting die duidelijk voor onze sector is bedoeld.

Snel steek ik mijn pistool in mijn riem en loop ik de koer op om vast te stellen wat er gaande is: de giftige rookwolk, voortgedreven door een wind die de Duitsers goedgezind is, heeft intussen ook onze hofstee bereikt.

Op dat ogenblik word ik door de telefonist naar de kelder geroepen waar onze telefoon-installatie is ondergebracht. Post n° 7 zendt wanhopige berichten. Die komen van commandant Lamour, chef van één van de bataljons in de voorste linie. In verhakkelde zinnen en snakkend naar adem meldt hij dat zijn mannen vreselijk te kampen hebben met gifgas, buiten gevecht zijn gesteld, en de aftocht blazen. Hij vraagt me wat hem te doen staat. Ik antwoord hem zonder veel nadenken dat hij zoveel mogelijk terrein moet behouden en dat ik versterking zal sturen om wat verloren is terug te nemen. Maar nog voor ik mijn zin kan afmaken hoor ik in de telefoon een verschrikte schreeuw: "Het gas dringt mijn onderkomen binnen – ik stik" en daarna nog enkele woorden die ik niet begrijp en een verkrampht hikken. Daarna niets meer."

DE VERDWIJNING VAN HET TONEEL – PARIJS

"Parijs, 24 april 1915,

Mijn lieve man,

Drie dagen al heb ik niets van je gehoord. Lang wil ik dat nog niet noemen omdat ik mezelf heb voorgenomen geduldig te zijn. Maar toch denk ik gedurig aan jou en aan jullie allen, arme drommels! Naar ik vernomen heb, zitten jullie daar op dit ogenblik zwaar in nesten. In de berichtgeving van gisteren was er sprake van stikgas,

wat me deed huiveren. Dat kun je geen oorlog meer noemen, dat is moord.

Je kunt er zeker van zijn dat ik je niet vergeet. Ik bid voor je, voor de lieve echtgenoot die je bent, maar ook voor de bataljonschef die een zware verantwoordelijkheid moet dragen. Ik weet zeker dat je je plicht niet ontloopt en dat onze kinderen fier mogen zijn op hun papa.

Het weer hier is erbarmelijk – en het is koud. Wanneer maakt de vriesmaan plaats voor de honingmaan?

Je kunt niet geloven, als ik 's avonds alleen ben op onze kamer, hoe levendig mijn herinneringen aan jou zijn en hoe al onze zoetste uren me dan weer voor de geest komen. Op dat moment smee ik Onze-Lieve-Heer jou te beschermen en beloof ik dat we alles wat ons te beurt valt allebei zullen aanvaarden, als hij ons na al onze beproevingen maar lange jaren van geluk terugschent... Ik laat je, mijn zoet, en zend je een allerliefste kus."

Een paar dagen later valt deze brief bij Angèle terug in de bus. Op de enveloppe is een stempel geslagen: "de geadresseerde kon niet worden bereikt." Was het enkele dagen geleden al huiveren bij het nieuwsbericht over de gasaanval, hoe moet Angèle geschrokken zijn van deze boodschap? Hoe moet een mens zoiets opvatten? Wat daarbij te bedenken?

Het is uiteindelijk 25 mei als er een officiële melding komt van het feit "dat Mr. Lamour tijdens de gasaanval op zijn post is gebleven. Dat niemand van zijn eenheid kan zeggen wat er met hem is gebeurd. En dat het zeer waarschijnlijk is dat hij ofwel slachtoffer werd, ofwel krijgsgevangen is genomen."

Anne Provoost, één van onze beste schrijfsters, leest voor

TUSSEN HOOP EN ONTREDDERING – PARIJS, 1915-1919

Gedood, gewond, of gevangen – het officiële rapport laat de keuze over aan Angèle. Dat is het moment waarop ze beslist om haar courage tot op de bodem uit te putten. Drie jaar lang blijft ze Georges schrijven. Brieven die ze als flesjes in de zee gooit, naar telkens andere krijgsgevangenkampen (“Ben je gewond? Of ziek? - De kinderen denken aan je - Vat moed - Maak je geen zorgen om ons”). Tegelijk richt ze zich tot zijn vrienden, schrijft ze hulporganisaties aan, ambassades, aalmoezeniers (“Excuseert u mij het storen, maar omdat ik sedert 22 april zonder nieuws ben over mijn echtgenoot, wil ik u graag vragen of u misschien weet enz., enz.”)

Ook thuis leert Angèle haar drie kinderen om te wachten en niet op te geven. Etienne, de oudste zoon (hij is 10 jaar oud), maakt zich die opdracht als eerste eigen.

“Parijs, 8 december 1915,

Lieve papa,

Van mama mag ik je schrijven vandaag, omdat ik primus ben geweest bij de examens. Ik werd ook de eerste van de opstelwedstrijd en voor Duits eindigde ik als tweede.

Wij denken allemaal aan jou; en Jean herkent jou zelfs op de foto's.

Oma Lamour stelt het wel en de hele familie stuurt je hun beste groeten.

Een dikke knuffel van mama en van ons drieën.

Je zoon, Etienne”

(op de enveloppe: “terug naar afzender / de geadresseerde kon niet worden bereikt”)

DE TERUGKEER NAAR HET LEVEN – PARIJS

In 1920 wordt Georges Lamour gerechtelijk dood verklaard. Voor Frankrijk. Angèle ondertekent een aanvraag tot financiële steun als ‘weduwe Lamour’ en gaat daarna zonder woorden de opdracht aan om haar kinderen alleen groot te brengen. Datzelfde jaar vraagt ze haar 15-jarige zoon Etienne om in plaats van zijn vader de medaille van de Légion d’Honneur aan te nemen.

Angèle is nooit bezweken. In de kring van de familie doet het de ronde (vandaag nog altijd) dat ze in haar gekwetste hart altijd een sprankeltje waanzinnige hoop is blijven koesteren. Maar zelf heeft ze daar nooit iets over gezegd. Het is van Denise, onze moeder, dat we weten hoe Angèle ’s avonds soms van haar werk thuiskwam en zich meteen in de slaapkamer terugtrok. En hoe zij als kinderen dan alleen aan tafel zaten. De oorlog heeft op hun jeugd een donkere schaduw geworpen.

Toen ik een kind was, hoorde ik wel eens spreken over mijn grootvader. Maar altijd met hetzelfde stel woorden: “vermist – de oorlog van 14 – Belgique – gas – commandant.” Meer dan die kleine verzameling gesteven termen was er niet.

Ik moet 12 geweest zijn toen mijn moeder mij op een dag een fotokopie toestopte: “Hier, dat gaat over jouw grootvader.” Ik begreep er weinig van, maar ik herinner me wel hoe het lezen van de naam Lamour mij ongemakkelijk maakte. Dat ik aan de oorlog een dode grootvader overgehouden had, was ineens geen familielegende meer, maar een sociale werkelijkheid.

Mijn persoonlijke zoektocht is pas echt begonnen toen ik ongeveer 40 was na een gesprek met mijn oom Jean. Ik had het

gevoel dat hij er klaar voor was om me te vertellen wat hij wist. Zijn verhalen ben ik blijven lezen en herlezen.

In 1996 heb ik mijn oom gevraagd om me mee te nemen naar Boezinge; hij kende die plek al. Samen hebben we geprobeerd om de plaats waar zijn vader zich bevond op 22 april te situeren. Daar zijn we even stil blijven staan en ik heb er toen wat aarde meegenomen.

Nog later heb ik van een kleinzoon van oom Etienne het dagboekje van Georges gekregen. Via dat schriftje kreeg ik eindelijk toegang tot zijn eigen verslag! Zo kon ik, aan de hand van de aantekeningen die hij zelf maakte van bij zijn vertrek naar de oorlog tot op 8 januari 1915, dichtbij de mens komen die mijn grootvader was.

Dat het dagboekje bewaard bleef, is te danken aan de familie Bruneel-Ghysel die op de Fintele woonde (Pollinkhove). In januari 1915 was Georges een tijdje bij hen ingekwartierd en hij was er zijn dagboekje verloren. Toen de familie het terugvond, hebben ze met het thuisadres dat erin genoteerd stond, Angèle op de hoogte kunnen brengen.

Na het overlijden van mijn oom Jean heb ik de briefwisseling ontdekt die hij bewaarde. Daartussen vond ik 15 brieven van Angèle aan Georges en slechts één van hem aan haar. Dat is alles wat rest van een verzameling die veel groter moet zijn geweest. Maar Angèle had erop aangedrongen om alle brieven van haar man mee te nemen in haar graf. In diezelfde dagen heeft mijn oom Etienne geoordeeld dat het tijd was om de militaire koffer van zijn vader en het uniform dat daarin nog stak te verbranden. Alleen een epaulet is aan de vlammen ontsnapt – en de piccolo.

De eeuwherdenking heeft me ertoe aangezet om naar de Westhoek terug te keren en contact te zoeken met het In Flanders Fields Museum in Ieper. Ik ben daar met veel toewijding ontvangen en het verhaal van Georges Lamour leek

meer dan interessant genoeg om aan hem een vitrine te wijden in de tijdelijke tentoonstelling over de gasaanval 1915 (tot eind augustus). Daar heb ik ook Dries ontmoet, en zo ben ik uiteindelijk hier, vanavond.

Al wil ik mijn laatste woord liever aan Angèle laten. Vier dagen na de gasaanval schrijft zij Georges, vanwege hun huwelijksverjaardag. Opnieuw “kon de geadresseerde niet worden bereikt.” De brief is teruggekeerd en bleef honderd jaar in de dicht gekleefde enveloppe...

“Mijn lieve schat,

Dit is de eerste keer dat we op 26 april niet samen zijn. Ik ben de dag begonnen met de vroegmis, en ik voelde me gelukkig omdat ik voelde dat jij aan het begin van deze dag ook aan mij moet hebben gedacht.

Ik zat na te denken over het meisje dat ik 13 jaar geleden was, en over de vrouw die ik vandaag ben. Ik heb me niet vergist toen ik mijn hand in volle vertrouwen in de jouwe heb gelegd: jij bent de man van mijn dromen. Ik ben gelukkig en trots bij jou te horen, dit jaar zelfs dubbel-gelukkig, omdat je ook het vaderland behaagt net zoals je je vrouw charmeert, mijn grote tovenaer.

Vandaag beeld ik me in dat we pas verloofd zijn en dat over enkele maanden de fantastische dag komt waarop we ons leven aan elkaars zijde kunnen herbeginnen. Wat een zoete momenten komen er dan in zicht!

Maar tot zolang zijn de dagen lastig om door te komen. Hoeveel arme zielen moeten er nog vallen, hoe is het mogelijk dat mensen elkaar op zo wrede manier naar het leven staan? Ik zend je, mijn lief, een tedere kus en voor die mooie ogen waar ik zo van hou - een zoen. Mogen de beloften waar we ons sinds 26 april 1902 aan gehouden hebben jou beschermen!”

Dominique Vitale
Dries Chaerle

HISTORISCHE RUBRIEK

HOE HET SYKES-PICOTAKKOORD DE WERELD VERANDERDE

Hoed u voor loodrechte grenslijnen. Ze zijn niet organisch gegroeid, ze zijn geen gevolg van verschillen in taal, cultuur, religie, doorheen de eeuwen gevormd. Nee, loodrechte grenslijnen worden aan een tekentafel getrokken, zijn het gevolg van onderhandelingen over invloedssferen of belangen en meestal wordt met de gevoeligheden van de bevolking weinig of geen rekening gehouden. Zo is het ook met de grens tussen Irak en Syrië, de landen, die vandaag zowat dagelijks de wereldmedia halen. Bij de verdeling van het Ottomaanse Rijk, nog vóór het aan de zijde van de Triple Alliantie uiteenviel, hebben de Fransen en de Britten het Rijk reeds onder elkaar verdeeld. Dit gebeurde in een geheim akkoord dat in 1916 werd ondertekend en de diplomaten, die hun handtekening plaatsten heetten sir Mark Sykes en Georges Picot.

Het is soms hallucinant om zien hoe gebeurtenissen uit de Eerste Wereldoorlog hun slagschaduw vooruit werpen op wat er in onze tijd gebeurt. Neem nu de terreur van IS, die ons allemaal bezighoudt, die veiligheidsdiensten permanent in staat van hoge alertheid houdt, die oorzaak is van ongehoorde wreedheden, die ook in Brussel meedogenloos heeft toegeslagen, ...

Op 29 juni 2014, de dag dat in het Iraakse Mosul het 'wereldwijde' kalifaat werd uitgeroepen door Abu Bakr al-Baghdadi, begon Islamitische Staat (IS) haar opgang. IS is een Iraakse organisatie, die de natiestaten niet langer erkent. Ondertussen moeten wij niemand nog IS voorstellen: de terreurdaden spreken voor zichzelf. En deze terreur is erop gericht om de hele wereld aan zich te onderwerpen. Die 29ste juni zag de wereld hoe bulldozers, vrachtwagens en jeeps zich een weg baanden doorheen een bres in een aarden dam op de noordelijke grens tussen Irak en Syrië. Het is een grens, die niet door IS wordt erkend, zoals ook nog andere grenzen voor de IS-strijders moeten verdwijnen: het door het Westen opgelegde statenstelsel aanvaarden ze niet. Al is 'Sykes-Picot' voor ons eerder een voetnoot uit de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog, alleen gekend uit de

handboeken van diplomatieke geschiedenis, voor de jihadisten is het een vertrouwd begrip, dat ze met alle kracht willen bestrijden.

het einde van Sykes-Picot ?

'THIS IS THE END OF SYKES PICOT!'

Een van de doelstellingen van IS is namelijk het omverwerpen van het door het Westen opgelegde statenstelsel dat voortkomt uit de

Sykes-Picotovereenkomst en het herstel van het aloude kalifaat. Voorman Abu Bakr al-Baghdadi verklaarde in juli 2014 dat de opmars van IS niet zal stoppen 'voordat we de laatste nagel in de doodskist van de Sykes-Picotsamenzwering hebben geslagen'. Op YouTube is een filmpje te vinden onder de titel "The End of Sykes-Picot". We horen de IS-woordvoerder zeggen: "We shall break the barriers of Iraq, Jordan, Lebanon, ... There is no more border. We are all muslims !" De man vervangt de Iraakse vlag door de zwarte vlag van Islamitische Staat. We zien bulldozers die de grens tussen Syrië en Irak symbolisch zullen platwalsen, terwijl er geroepen wordt: "We do not agree with the Sykes-Picot Agreement". IS beweert niet te zullen rusten tot de 'Europese' grenzen geschiedenis zijn. Zij beschouwen de grenzen inderdaad als een gevolg van de Europese inmenging in het gebied, en dit is voor hen een terugkeer van de gehate kruisvaarders en de verdrukking van de Islam. En die grenzen werden uitgetekend tijdens de Eerste Wereldoorlog.

OTTOMAANSE RIJK: EUROPA'S GELIEFKOOSDE PROOI

Tot het begin van de Grooten Oorlog behoorden de gebieden van Syrië, Irak, Libanon en Palestina tot het Ottomaanse Rijk, dat ooit territoria tot diep in de Balkan en Noord-Afrika controleerde, maar al eeuwen op zijn retour was. En juist die

zwakte en de verwachte neergang maakten het Ottomaanse Rijk al decennia lang tot geliefkoosde prooi van de Europese expansiezucht: Frankrijk had er zijn Noord-Afrikaanse kolonies aan te danken, Groot-Brittannië zat in Egypte, de Dubbelmonarchie had macht verzameld in de Balkan en de Russen zagen mogelijkheden tot een uitweg in de Kaukasus. De Duitse keizer zag de Islam als een wapen op verschillende terreinen: zo speelde hij de kaart uit van de Ottomaanse sultan als Kalief van de Islam en hoopte hij dat de Islamwereld aan zijn kant zou staan tegen de 'islamofobe' koloniale machten Groot-Brittannië en Frankrijk. Die laatsten hadden er dus alle belang bij om tweedracht te zaaien en de Arabieren uit te spelen tegen de Turken... maar we lopen vooruit op de feiten.

Wat er zat aan te komen geschiedde ook: het Ottomaanse Rijk ging helemaal ten onder in de Eerste Wereldoorlog, toen het zich had verbonden met Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. Alleen het huidige, seculiere Turkije bleef ervan over. De aanslag van Sarajevo op Aartsertog Frans-Ferdinand van Oostenrijk en zijn echtgenote is trouwens onrechtstreeks ook een gevolg van deze verkruiemeling van het Ottomaanse Rijk. Die leidde op de Balkan tot een machtsvacuüm. Nieuwe landen ontstonden en Oostenrijk-Hongarije maakte ervan gebruik om Bosnië in te lijven. Die imperiale logica botsste met een concurrerende logica: het Groot-Servische nationalisme, met de Bosnische Serviër Gavrilo Princip als uitvoerder ervan in Sarajevo.

De zwakte van het Ottomaanse Rijk én haar positie in het vijandelijk kamp tegenover de Geallieerden bij het begin van de Eerste Wereldoorlog bracht de Britten en de Fransen op de idee om in het geheim een voorschot te nemen op de oorlogsbuit. Het werd een verhaal van beloften, die niet werden ingelost, dubbelzinnigheden en verraad, die ook vandaag nog in hun volle tragiek voelbaar zijn op de internationale

scène. Want niet alleen de IS-terreur, die vandaag onze nieuwsberichten beheerst, maar ook de Palestijnse kwestie én de Koerdische problemen hebben hun oorsprong, rechtstreeks of onrechtstreeks, in de diplomatieke activiteiten tijdens de Eerste Wereldoorlog.

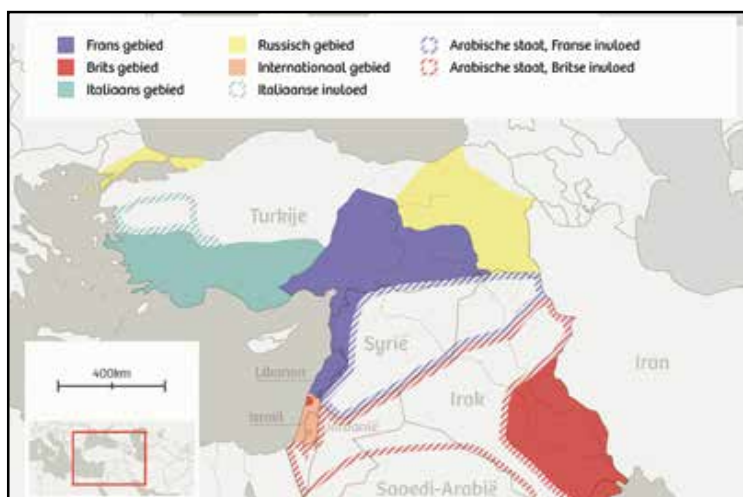
DIPLOMATIEKE DUBBELZINNIGHEID

Het nu al decennia aanslepend conflict tussen Israël en Palestina heeft inderdaad ook zijn wortels in de Eerste Wereldoorlog. Het is het gevolg van de diplomatieke dubbelzinnigheid van de Britten. Aan de ene kant werden beloften gedaan aan de Arabieren en aan de andere kant aan de Joden, en deze beloften waren conflictueus tegenover elkaar. Ze beloofden met de ene hand een territorium voor de Arabieren en met de andere hand een thuisland voor de Joden... op hetzelfde grondgebied.

Deze twee waren niet te verenigen. De Britten deelden beloften uit aan al degenen, die hun van nut konden zijn, zonder aan de gevolgen te denken. Deze dubbelzinnigheid heeft het conflict in Palestina bestendigd.

De Britten wilden een versterking van hun westelijke flank tegenover India. Het Suezkanaal was hierin primordiaal en moest voor veiligheid en zekerheid zorgen. Kaïro was al een centrum van Britse macht in het Midden-Oosten.

De Britten zagen het Midden-Oosten als een deel van een globale oorlog en de Arabieren als instrumenten om deze oorlog succesvol te voeren. De zwakste schakel bij de vijand was het Ottomaanse Rijk, dat de kant van de vijand had gekozen. De Britten hoopten dat een deal over de Ottomanen de alliantie tussen Frankrijk en Groot-Brittannië zou versterken. Maar ook de andere bondgenoten moesten van de Ottomaanse koek kunnen eten. Daarom beloofden de Britten en de Fransen

Fransen en Britten verdelen het Ottomaanse Rijk

Constantinopel aan de Russen. En aan de Italianen werd Anatolië beloofd in een poging om hen over te halen om naar het Geallieerde kamp over te lopen. Dit lukte.

De Britten gebruikten dus "subversie" om het Ottomaanse Rijk te ondermijnen, en ook nationalisme (het geloof dat er volkeren waren met een duidelijke identiteit). Want dat wist iedereen: de Arabieren hadden een sterk nationalistisch gevoel. Ze geloofden sterk in hun eigen identiteit en kwamen tot het besluit dat ze niet met de Turken samen konden regeren en dat zij hun eigen staat moesten creëren.

BRITTEN HEBBEN ARABIËN NODIG

In de zomer 1915 begonnen de Fransen en de Britten om de Arabische leiders te verleiden om hun eigen staat te creëren en het Ottomaanse Rijk te verlaten. Bij de Arabieren was het Sharif Hussein die een nieuwe nationale staat wilde stichten. Hij zocht daarbij Britse steun om een Arabische krijgsmacht tegen de Turken in gang te trekken en haar logistieke en economische steun te geven. Het nieuwe Arabische leger werd geleid door de jonge, charismatische Faisal.

In oktober 1915 stredden de Britten tegen de Ottomanen. De Slag om Gallipoli was een mislukking voor de geallieerden. De Ottomanen hielden er stand.

De Britten konden echter de Ottomanen verslaan bij het Suezkanaal. Maar ze wilden zoveel mogelijk bondgenoten om de Ottomanen te blijven bestrijden en vooral Arabische hulp was welkom: de Arabieren leefden al eeuwen onder Ottomaanse heerschappij en wilden daarvan af komen.

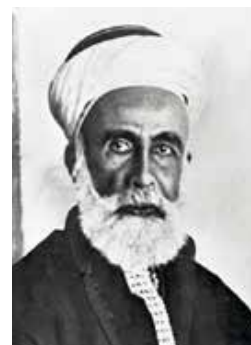
Dit is de context van de gesprekken en de correspondentie, die zich ontwikkelde tussen de Britse Hoge Commissaris in Egypte McMahon en de Sharif van Mekka, Sharif Hussein. Die laatste wilde koning worden van de onafhankelijke Arabische staat, waar hij met alle middelen naar streefde.

Ze correspondeerden vanaf midden 1915 tot begin 1916 en hadden het over de mogelijke vorm van deze staat. De Britten wilden immers zijn steun om tegen de Ottomanen te vechten en toonden zich bereid om het huidige Syrië, Jordanië, Irak en een deel van Saoedi-Arabië aan de Arabieren te geven. Mc Mahon schreef: *"Groot-Brittannië zal garant staan voor de heilige plaatsen en zal de onschendbaarheid daarvan erkennen. Ik ben ervan overtuigd dat deze verklaring zal bewijzen dat Groot-Brittannië sympathie heeft voor de ambities van haar Arabische vrienden, hetgeen zal zorgen voor een duurzame alliantie. Het onmiddellijke resultaat zal de verwijdering zijn van de Turken en de bevrijding van*

de Arabieren van het Turkse juk, dat hen al zo lang terneerdrukt." Dit was uiteraard goed nieuws voor de Arabieren, die hieruit moed putten om de Turken met nog meer inzet te bestrijden.

LAWRENCE OF ARABIA

Dit zorgde ervoor dat de Arabieren verzet pleegden tegen de Ottomanen in juni 1916. Sharif Hussein ibn Ali van Mekka riep zichzelf uit tot de ware leider van Islamitische geloof. En dat was een regelrechte aanval op de Ottomaanse sultan Mehmed V. In de guerrillaoorlog, die volgde, kreeg Hussein de hulp van een mysterieuze Brit, T.E. Lawrence.

Sharif Hussein ibn Ali

De man was nauw verbonden met de Arabieren, wat hem later via de amusementsindustrie 'vereeuwigde' als Lawrence of Arabia'. Uit zijn de correspondentie met de Britse regering bleek dat zijn relatie met de Arabieren eerder cynisch was, net zoals er ook cynische kantjes waren aan de band tussen de Britse regering en de Arabieren. Begin 1916 schreef hij namelijk naar de regering en hij verwijst daarbij naar een mogelijke Arabische opstand door Hussein:

"Husseins activiteit is voordelig voor ons omdat die in overeenstemming is met onze doelstellingen: het breken van het islamitische 'blok' en het verslaan van het Ottomaanse rijk. Als we ervoor kunnen zorgen dat deze politieke verandering gewelddadig is zal de islamitische bedreiging weg zijn door het intern te verdelen. Er zal dan een kalief in Turkije zijn en een kalief in Arabië, die theologisch oorlog voeren".

Dit komt uit het boek 'The Great Warrior. The Life and Legend of Lawrence of Arabia' van Lawrence James, dat in de jaren 20 verscheen. Daaruit blijkt dat zelfs deze 'heroïsche' figuur dus eigenlijk erg strategisch handelde en weinig heldhaftig. Het verschijnen van dit boek knaagde wel aan het door hemzelf zorgvuldig opgebouwde imago van vrijheidsheld en trouwe bondgenoot van de Arabieren. Ondanks zijn lippendienst aan de Arabieren was zijn voornaamste doelstelling dat er geen verenigd Arabisch koninkrijk in de weg van de Britse ambities en belangen zou staan. Hij was de gemachtigde ruziëstoker tussen de Turken en de Arabieren...

¹ T.E. Lawrence, ook wel Lawrence of Arabia genoemd, was opgeleid als historicus en archeoloog en reisde sinds 1909 door Syrië, Palestina en delen van Turkije. Hij droeg Arabische kleding en werd aan het begin van de oorlog gerekruteerd als inlichtingenofficier. In 1916 werd hij gevangen genomen in Deraa en verkracht door de Turkse gouverneur, in Lawrence's eigen woorden 'een vurige pederast'. Faisal en Lawrence veroverden de havenstad Akaba en trokken met hun troepen de woestijn in om de Turken af te leiden wanneer de Britten met de invasie van Palestina en Syrië begonnen. Lawrence trad na de oorlog in dienst bij de RAF en verongelukte op 13 mei 1935 na een motorongeluk

GEHEIME ONDERHANDELINGEN TUSSEN SYKES EN PICOT

In de lente van 1916 begonnen de Britten en de Fransen stiekem te onderhandelen over het toekomstig uitzicht van het Midden-Oosten. Op een ogenblik dat de Eerste Wereldoorlog nog volop woedde en het huidige Syrië, Irak, Jordanië en Israël nog stevig in handen waren van de Ottomaanse sultan in Istanbul, hadden de Britten en de Fransen hun begerig oog al op diens bezittingen in het Midden-Oosten laten vallen. Achter gesloten deuren ontmoetten de diplomaten Sykes en Picot elkaar. Ze wilden immers niet dat de Arabieren ervan wisten. Sykes was de Britse afgevaardigde, Picot de Franse.

De hoofdrolspelers

Sir Mark Sykes (16/3/1879-16/2/1919) was een Britse diplomaat, die vooral gespecialiseerd was in zaken

van het Midden-Oosten. Als rooms-katholiek in het anglicaanse Engeland studeerde hij aan het Beaumont jezuïetencollege en het Jesus College in Cambridge. Hij was luitenant-kolonel in het Britse leger van 1908 tot 1913 en attaché bij het War Office tussen 1915 en 1916. Nadien werd hij assistent van de secretaris van het War Office tot 1919, het jaar waarin hij stierf te Parijs aan de griep. In een publicatie uit 1956 blijkt dat Mark Sykes eigenlijk zelf amper geloofde in de slaagkansen van het Sykes-Picotakkoord en dikwijls zijn onvrede uitte. Maar hij was gebonden aan de standpunten en de beslissingen van zijn regering en hij voelde zich enkel uitvoerder van deze beslissingen. François-Georges Picot (21/12/1870-20/6/1951) was de zoon van historicus Georges Picot en de grootoom van de latere president Valéry Giscard d'Estaing. Hij werd advocaat aan het beroepshof te Parijs in 1893 en diplomaat in 1895. In 1896 werd hij secretaris van de Franse ambassadeur te Kopenhagen, muteerde nadien naar Beijing en werd tenslotte Frans consul-generaal in Beiroet, kort vóór de Eerste Wereldoorlog. Door zijn minister van Buitenlandse Zaken werd hem opgedragen om de onderhandelingen te voeren, die leidden tot de verdeling van het Ottomaanse Rijk. Nadien werd hij achtereenvolgens hoge commissaris in Syrië en Palestina, gevlmachtigd minister, hoge commissaris in Bulgarije en ambassadeur in Argentinië.

De Britten beseften dat zij de Fransen - indien zij de oorlog zouden winnen - ook iets moesten gunnen.

De Britten wilden een brede bufferzone creëren rond het

Sir Mark Sykes,
de Britse onderhandelaar

François-Georges Picot,
de Franse onderhandelaar

Suezkanaal, de belangrijkste zeeroute naar India, en de toegang tot de olievelden garanderen want de oliereserves in Irak en ook Iran waren onmisbaar voor de Britse vloot.

De Fransen wilden een 'historische' deal van de Levant. Zij zagen het grondgebied van het Midden-Oosten als compensatie voor de grote verliezen, die Frankrijk in de Eerste Wereldoorlog had geleden. En ze wilden ook voorkomen dat de Britten te machtig zouden worden in het Midden-Oosten.

Sykes en Picot tekenden op de landkaart de streken uit, die zij wilden beheersen. Daarbij speelde dus bij de Britten vooral de toegang tot de olievelden een rol en de mogelijkheid om deze ook in de toekomst te exploiteren. Met de landkaart vóór zich tekenden zij de scheidingslijn tussen beider invloedgebieden. In de woorden van Sykes trokken ze een lijn losjes 'van de o van Akko tot de k van Kirkkoek'. Boven die lijn bevond zich de Franse zone, die het huidige Syrië, Libanon en het noorden van Irak omvat, onder die lijn de Britse zone, met daarin de rest van het huidige Irak, Jordanië en Israël.

En op 8 mei 1916 werd de kaart met de 'Europese' grenzen van het Midden-Oosten getekend:

1. Frankrijk krijgt rechtstreekse invloed over 'greater Syria': Libanon en de Syrische kust, Adana, Cilicia en het hinterland, grenzend aan het Russisch gedeelte (dit hinterland bevat Aintab, Urfa, Lardin, Diyarbakir en Mosul). Daar hadden de Fransen traditioneel commerciële en religieuze banden. (de 'blauwe' zone)
2. Groot-Brittannië krijgt rechtstreekse invloed over Zuid-Mesopotamië (gekend als Irak), inbegrepen Bagdad, en ook de Middellandse zeehavens Haifa en Akko (de 'rode' zone). Zoals reeds vermeld waren de Britten vooral geïnteresseerd in de 'strategische' olie van Irak en hadden ze Haifa nodig voor het transport van de olie. Haifa was de Britse toegang tot de Middellandse Zee.
3. Tussen de Franse en de Britse gebieden komt een confederatie van Arabische staten, verdeeld in een Franse en een Britse (onrechtstreekse) invloedssfeer: het noordelijk gedeelte (A) moest onder de onrechtstreekse Franse invloedzone komen en het zuidelijke deel (B) onder de Britse. Het zijn twee protectoraten. In theorie zijn het onafhankelijke Arabische staten. In werkelijkheid staan ze onder de 'bescherming' van de Britten of de Fransen, waarbij de 'beschermers' alle macht hebben. Het was er hen trouwens om te doen dat ze in deze eindeloze woestijn het monopolie behielden op de exploitatie van natuurlijke rijkdommen en de

- lokale potentaten konden adviseren.
4. Rusland krijgt het oosten van het huidige Turkije: de Armeense provincies Erzurum, Trabzon, Van en Bitli, met een deel Koerdisch gebied in het zuidoosten. Nadat de Bolsjewieken in Rusland de macht hadden overgenomen en zich uit de oorlog hadden teruggetrokken zagen zij hiervan af.
  5. Alexandretta (Iskenderun) wordt een vrijhaven. Het is vandaag één van de grootste steden van de provincie Hatay en één van Turkije's grootste havens.
  6. Palestina, omwille van de heilige plaatsen, komt onder een internationaal regime (de 'bruine' zone), behalve dan Haïfa en Akko. Dit was wel de bedoeling, maar vanaf 1920 kwam Palestina onder Brits mandaat tot de onafhankelijkheid van Israël werd uitgeroepen.

Tijdens de naoorlogse vredesonderhandelingen vormde de Sykes-Picotovereenkomst de basis van de verdeling van het verslagen Ottomaanse Rijk in verschillende Britse en Franse mandaatgebieden, een verdeling, die op haar beurt de basis vormt voor de huidige grenzen in het Midden-Oosten. Terloops kunnen wij opmerken dat de Koerden, ondanks intens lobbywerk, het mochten vergeten: zij zagen hun territorium versnipperd over Irak, Syrië, Turkije en Iran.

DE BALFOUR DECLARATION: BRITTEN HEBBEN OOK DE JODEN NODIG

In Groot-Brittannië kwam Lloyd George aan de macht begin 1917. Toen lagen de oorlogskansen niet goed voor de Britten en daarom zocht Lloyd George steun bij de financieel welvarende Joden. De Britten waren wantrouwig tegenover de Joden, die zij verdachten van Duitsgezindheid. Vele hooggeplaatste Joden hadden inderdaad dichte relaties met de kringen van de Keizer en de nieuwe Joodse beweging, het Zionisme, ontstaan rond 1880, had zijn hoofdkwartier in Berlijn.

De Joden wilden een eigen land. Vanaf het einde van de 9e eeuw leden zij onder het Antizionisme in heel Europa (Oostenrijk, Duitsland, Frankrijk, ...) maar vooral in Oost-Europa, vb. Polen en Rusland. De Pogroms² in Rusland tegen de Joden waren de oorzaak van de stichting van de "Lovers of Zion", die in Russische steden geld zochten voor de emigratie naar Palestina. Herzog meende dat de Joden nergens in Europa veilig waren en dat de enige oplossing erin bestond om (in Palestina) een staat van zichzelf te hebben waar ze soeverein zouden zijn en geen minderheid. Dit verlangen paste in de Joodse historische

aspiraties: zij willen terugkeren naar hun "Beloofde Land". Sedert de vernieling van de tweede Tempel van Jeruzalem in 70 na Christus waren ze over de hele wereld verspreid. Er was al een kleine Joodse gemeenschap in Palestina (die in 1914 ongeveer 8 % van de bevolking van Palestina omvatte). De Zionistische leider in Londen, Chaim Weizmann, lobbyde bij de Britse regering om bij een Ottomaanse nederlaag de immigratie van Joden naar Palestina te ondersteunen. Lloyd George zag de Joden als invloedrijk aan en overtuigde hen dat het Zionisme als nationalistische beweging een steun betekende voor de geallieerde zaak. In maart 1917 begon Mark Sykes onderhandelingen met Weizmann.

Ondertussen verslechterde het oorlogslot van de geallieerden. Het is de periode dat de Britten aanzienlijke verliezen leden in de slag van Passendale. Het was nog verre van zeker dat de geallieerden de oorlog zouden winnen. De belangrijkste bedreiging voor de geallieerden kwam uit het Oosten. Rusland stond op instorten door voedseltekort, stakingen, betogingen, ... Tsaar Nicolaas II werd afgezet. De Joden hadden een grote invloed op de Bolsjewieken in Rusland en Lloyd George vreesde – terecht zoals later zou blijken - dat de communisten de Russen uit de oorlog zouden dringen.

Lloyd George wilde daarom de Joden aan zijn kant en gaf opdracht aan zijn Minister van Buitenlandse Zaken lord Balfour om onderhandelingen te beginnen met Baron de Rothschild, de vertegenwoordiger van de Zionisten. De Balfour Declaration van 2 november 1917 moet gezien worden als een teken van het Britse imperialistische beleid (en niet als een idealistische daad) en Lloyd George was ervan overtuigd dat deze verklaring het best de Britse belangen diende.

Sharif Hussein meende dat Palestina hem beloofd was als zijn deel in de strijd voor de Arabische onafhankelijkheid.

De Balfour Declaration anticipeerde op de Arabische woede over het vooruitzicht van een Joods thuisland en stelde dat 'niets zou gedaan worden om de rechten van de niet-Joodse burgers in Palestina te compromitteren'.

De tekst luidde:

"Geachte Lord Rothschild. Ik heb het plezier om in naam van de Britse regering deze verklaring over te brengen, die de sympathie uit met de joodse zionistische ambities, die aan de regering zijn overgemaakt en goedgekeurd. De Britse regering staat positief tegenover de stichting van een thuisland in Palestina voor het joodse volk, en het zal zijn best doen om hiermee te helpen rekening houdend met de voorwaarde dat de religieuze en burgerrechten van de bestaande

² 1881-1884: Pogroms in Rusland volgend op de moord op tsaar Alexander II. In meer dan 200 plaatsen, waaronder Kiev, Kirovohrad, Odessa en Warschau. 1903-1906: Golf van pogroms in Rusland, waarbij de Joden in 64 steden werden aangevallen. De bloedigste pogrom vond plaats in Odessa, waar tussen 400 en 2500 Joden om het leven kwamen. Golda Meir, de latere Israëliëse premier, heeft in haar jeugd de pogrom in Odessa meegemaakt, een ervaring die haar voor de rest van haar leven getekend heeft. De pogrom in Kisjinev werd ook internationaal bekend.

niet-joodse gemeenschappen niet geschonden worden evenals de rechten en politieke status van de Joden in andere landen. Ik zou het op prijs stellen als u deze verklaring zou overmaken aan de zionistische federatie. Hoogachtend, Arthur James Balfour”.

Maar de Declaration steunde duidelijk de Joodse immigratie. Toch was de overgrote meerderheid niet-Joods. Palestina werd geïdentificeerd als een 'Joods land', en de anderen hadden geen gedefinieerde identiteit. Ze waren gewoon niet-Joods. En dat maakte de Arabieren nerveus: enerzijds leek het dat aan de Arabieren een eigen staat wordt beloofd (cfr. correspondentie MacMahon en Hussein Ben Ali), anderzijds werd aan de Joden beloofd dat ze in hetzelfde gebied een thuisland mochten stichten. En hiermee werd de bepaling uit het eerdere Sykes-Picotakkoord dat aan Palestina een internationaal statuut zou worden gegeven aan de kant geschoven: de Britse troepen zullen in 1918 Jeruzalem veroveren en een Brits bestuur installeren, ondanks het feit dat de Balfour Declaration geen getekende overeenkomst was, enkel een verklaring en dat de enige échte overeenkomst, die de Britten hadden getekend was met de Fransen: Sykes-Picot. Maar dat wisten de Arabieren toen nog niet. Het zou niet lang meer duren.

DE RUSSEN MAKEN DE GEHEIME AKKOORDEN OPENBAAR

Enkele dagen later, op 7 november 1917 namen de Bolsjewieken de macht in Rusland en ze trokken zich terug uit de oorlog. De nieuwe gouverneur van Petrograd vond in zijn archieven een afschrift van de tekst van het Sykes-Picotverdrag en in januari 1918 wordt dit verdrag -tegen de wil van de Britten- bekend gemaakt aan de Ottomanen, die dan nog altijd de betreffende gebieden bezaten. Op hun beurt spelen de Ottomanen deze informatie aan Sharif Hussein van Mekka door. Het zo geheime verdrag zag nu het daglicht. Men wist nu dat de Britten het Ottomaanse Rijk wilden in tweeën snijden. De Ottomanen waren tevreden met deze publicatie, want zij hoopten dat de Arabieren wellicht de geallieerden niet meer zouden willen steunen.

Dit was uiteraard erg vervelend voor de geallieerden, die heel wat geheime overeenkomsten achter de schermen hadden afgesloten, terwijl ze in het openbaar altijd beweerden dat ze oorlog voerden om de democratie te verdedigen en, tegenover de Arabieren, dat ze voorstander waren van zelfbeschikking voor de volkeren in het Ottomaanse Rijk.

In enkele weken tijd kwamen de Arabieren dus zowel de Balfour Declaration als Sykes-Picot te weten. Deze publicatie creëerde heel wat wantrouwen en achterdocht bij Sharif Hussein en de Arabieren, die zich afvroegen: wat gebeurt hier? waarom verdelen jullie ons land in een zone A en zone B? Dan beseften de Arabieren dat de Britten niet alleen hun eigen (Arabische)

belangen verdedigden, maar dat zij andere zaken hadden beloofd aan de Fransen.

Dat wantrouwen was het begin van veel ellende, die dus tot vandaag voortduurt en die nog altijd als een donkere schaduw over de wereld hangt. De Palestijnse kwestie is nog helemaal niet opgelost en geen mens weet wanneer dat wél zal gebeuren. PKK, de terreurvoorhoede van het Koerdische volk, komt geregeld in het nieuws met weer een aanslag en sedert 2014 is er ook nog Islamitische Staat, die gewoon een groot kalifaat wil stichten en al die grenzen, die door het Westen werden ingesteld, naar de prullenmand wil verwijzen.

WANTROUWEN EN DUBBELZINNIGHEID

Het liep al heel vlug verkeerd. Op 11 december 1917 veroveren de Britten Jeruzalem. Te voet doet de Britse bevelhebber, generaal Allenby, zijn intrede in de Heilige Stad, vergezeld van onze diplomaten, Sykes en Picot en nog een aantal geallieerde notabelen. De leiders van de Arabische revolutie waren nergens te zien. De Britten voelden wel dat ze op die manier hun Arabische 'bondgenoten' Hussein en Faisal dreigden te verliezen en ze zonden hun een boodschap: ze herhaalden de Britse betrokkenheid voor de Arabische onafhankelijkheid. Hussein aanvaardde de boodschap en bleef loyaal aan de geallieerde zaak, maar antwoordde toch fijntjes dat hij na de oorlog 'de rekening zou maken'. Allenby bleef dus op Arabische steun rekenen in de oorlog tegen de Ottomanen en kreeg die ook. Britten en Arabieren trokken in het najaar van 1918 samen noordwaarts op. De Ottomaanse verdediging zakte in mekaar en de Britten konden doordringen tot Aleppo en Mosul in het noorden. Op 3 oktober 1918 hield Faisal een overwinningssparade. Het was belangrijk voor hem dat hij de overwinning kon 'te gelde maken' en dat hij gezien werd door het Arabische volk als hun bevrijder. Maar later die dag ontmoette Faisal Generaal Allenby in het Victoria Hotel in Damascus. Allenby waarschuwde hem dat zijn macht in Syrië beperkt zou zijn. Omdat de Britten wisten dat zij Syrië aan de Fransen zouden overdragen konden zij Faisal niet aanvaarden als legitieme heerser van Syrië. Om dit te compenseren stelde Allenby voor om de salarissen voor het leger en de administratie van de Arabieren te betalen. Ontdaan over de 'waarschuwingen' van Allenby nam Faisal de titel van 'Gouverneur van Syrië' aan. Met de steun van zijn vader Sharif Hussein wilde hij een machtsbasis creëren ten gunste van hun ultieme doel: een onafhankelijke Arabische staat creëren.

STRIJD VOORBIJ, MAAR NIET DE PROBLEMEN

Uiteindelijk capituleerde het Ottomaanse leger en werd op 31 oktober 1918 de wapenstilstand van Mudros getekend. De militaire strijd was definitief gewonnen, de diplomatieke problemen begonnen pas. Het begon al in Damascus, waar

emir Faisal zichzelf uitriep tot koning van een onafhankelijk Arabië. De Britten zaten in een ongemakkelijke positie: ze zaten geklemd tussen hun Franse bondgenoten (voor wie de meeste Britten eigenlijk een grondige afkeer koesterden) en hun Arabische beschermelingen en waren geneigd om Faisals aanspraak te erkennen. Maar nu hielden de Fransen het been stijf: Syrië was door Sykes-Picot aan hén toegezegd en dat wilden zij voor geen geld van de wereld lossen. De Britten gingen door de knieën. Frankrijk kreeg Syrië en Libanon en de Arabische opstand werd met geweld onderdrukt. Tenslotte deden de Fransen op 21 november 1919 onder leiding van Picot en Generaal Gouraud³ hun ceremoniële intrede in Beiroet en zo begon het Franse mandaat over Syrië en Libanon. Een dag later, op 22 november 1919 gaven de Britten trouwens in Syrië de macht over aan de Fransen en zo werd hun overeenkomst van tijdens de oorlog vervuld.

Faisal behield in een eerste fase zijn positie als Gouverneur van Damascus. Wanneer hij echter tot koning wordt verheven door het Syrisch nationaal congres waren de Fransen ontstemd en Generaal Gouraud zond zijn troepen. Op 7 augustus 1920 werd Faisal onttroond en vluchtte naar Palestina. De belofte aan Faisal en Hussein van een onafhankelijke Arabische staat was nu voor Europa een verre herinnering.

SAN REMO

Ondertussen was er in San Remo op 19 en 20 april 1920 nog een Conferentie georganiseerd, waar de geallieerden de onderlinge verdeling in mandaatgebieden bezegelden van de gebieden, die voorheen onder Ottomaans bestuur bestonden. Het Verenigd Koninkrijk kreeg het mandaat over Mesopotamië (het huidige Irak), inbegrepen de olievelden van Mosul, en het mandaatgebied Palestina (dat zowel het gebied ten westen van de Jordaan, waarin het huidige Palestina en Israël liggen, als het gebied ten oosten van de Jordaan, het huidige Jordanië, omvatte). Frankrijk verkreeg het mandaat over mandaatgebied Syrië (het huidige Syrië en Libanon).

De grenzen waren duidelijk geïnspireerd door het Sykes-Picotakkoord. De bedoeling van Sykes-Picot werd uitgevoerd: het gebied verdelen tussen de Britten en de Fransen, én aan de Britten toegang verlenen tot de olievelden en hun de mogelijkheid bieden om deze in de toekomst ook te exploiteren.

De Britse overheersing over Irak was betwist, tot Faisal als koning van Irak werd benoemd in juli 1921. Door een beperkte bevoegdheid aan Faisal te verlenen hoopten de Britten tegemoet te komen aan de gefrustreerde eisen van een

Arabische onafhankelijkheid. Maar Sharif Hussein eiste meer van de Britten. Hij heeft nooit het idee opgegeven dat de Britten de onafhankelijkheid hadden beloofd, niet alleen aan de Arabieren, maar ook aan Irak en Syrië. Hij wilde dat de Britten hun belofte ook zouden houden.

DE OUDE DROOM BLIJFT SMEULEN

Tijdens het Interbellum ontstond een nieuw statenstelsel. De kern van het oude Ottomaanse Rijk werd versnipperd in acht staten: Turkije en de Arabische landen Syrië, Libanon, Palestina, Transjordanië, Irak, Saoedi-Arabië en Jemen. Er bleef geen grote Islamitische staat meer over.

Na de Tweede Wereldoorlog werden de Franse en Britse mandaatgebieden onafhankelijk. Maar dat betekende niet het einde van de oude pan-Arabische droom en de weerzin tegen Sykes-Picot. In 1947 lanceerde de Arabische Socialistische Ba'ath-partij een manifest waarin ze onomwonden stelt: "De Arabieren vormen één natie. Deze natie heeft het recht om in één staat te leven. Het Arabische vaderland vormt een ondeelbare politieke en economische eenheid". Steeds weer kwam dat pan-Arabische ideaal zijn kop opsteken. Er was trouwens een gemeenschappelijk doel: het omverwerpen van de gemeenschappelijke vijand, de staat Israël.

En zo raakt de cirkel rond: een oorspronkelijk intern Syrisch conflict – de afkeer van het regime van Bashar-al-Assad – geeft aanleiding tot de stichting van terreurgroep IS. En haar eerste droom is het wegwerken van de kunstmatige grenzen, getrokken op de tekentafel door Sykes en Picot. Inderdaad: hoed u voor rechte grenslijnen.

Jan Breynne

Bronnen:

- Cockburn P., 'De Nieuwe Heilige Oorlog', Davidsfonds, 2015
- MacMillan M., 'Parijs 1919, zes maanden die de wereld veranderden', Mouria, Amsterdam, 2005
- Tigay A.M., 'Mythen en feiten, een beknopt overzicht van het Arabisch-Israëlië Conflict', CID, Brussel, 1981
- Reynebeau M., 'Het spook van Godfried van Bouillon', in 'De Standaard' van 29 juni 2015
- Van de Wijdeven I., 'De Rafelranden van Europa', Spectrum, 2016
- Encyclopaedia Britannica, Tome 11, blz. 454, 'Sykes-Picot Agreement'
- History Channel, 'Britain and France conclude Sykes-Picot Agreement', Wikipedia
- Wikipedia, verschillende trefwoorden

³ Gouraud was de Franse bevelhebber in Syrië; Na de oorlog was Gouraud van 1919 tot 1923 de vertegenwoordiger van de Franse regering in het Midden-Oosten en bevelhebber van het Franse leger van de Levant. Hij had de leiding over Franse mandaatgebieden in Syrië en Libanon.

OORLOGSLANDSCHAP NU OOK DIGITAAL

frontlijn doorheen het huidige golfterrein Palingbeek

Vandaag zijn er nog heel wat sporen van de oorlog terug te vinden in het landschap. Nu de laatste persoonlijke getuigen van de Grote Oorlog overleden zijn, blijft het landschap over als allerlaatste getuige van deze bloedige periode in de Westhoek. In de naoorlogse jaren werden de oppervlaktesporen van de oorlog uitgewist en zijn de frontlijnen van toen niet langer af te lezen in het landschap. Toch zijn er nog heel veel sporen van de oorlog verborgen in het landschap maar zijn ze enkel voor een goed geoefend oog zichtbaar.

In 2015 werden drie nieuwe onthaalpunten in de Ieperboog geopend: Ieperboog Noord, Oost en Zuid nabij respectievelijk Hoeve Klein Zwaanhof, Museum Hooge Crater en het Provinciaal Domein de Palingbeek. In elk van deze onthaalpunten krijgen bezoekers aan de hand van een korte film een inleiding tot het oorlogslandschap en de nog bewaarde relictten in deze frontsectoren.

Om dit oorlogslandschap nog beter toe te lichten heeft het In Flanders Fields Museum twee gratis digitale applicaties ontwikkeld voor tablets en smartphones waarbij een bezoeker

de middelen aangereikt krijgt om zelf op ontdekking te gaan in het landschap. In de Apple App Store en Google Play Store kan je gratis de mobiele applicaties *Ypres Salient 1914-1918 Zwaanhof & Ypres Salient 1914-1918 Hooge Crater* downloaden en twee begeleide wandelingen. Met deze applicaties verken je het oorlogslandschap rond Ieper op twee korte wandelingen van elk circa 3,5 km. Je wordt ondergedompeld in de Eerste Wereldoorlog en ontdekt sporen en sites in het landschap. Bovendien kan je virtueel bovenop de frontlijnen lopen met behulp van historische luchtfoto's. Hierdoor ervaar je hoe dicht de linies bij elkaar lagen, hoe dicht gezaaid de loopgraven zijn en kan je het verleden virtueel laten overvloeien in het heden. Op het terrein word je geconfronteerd met personenverhalen en historisch fotomateriaal.

HERDENKINGSBOMEN

Het is meer dan honderd jaar geleden dat de Eerste Wereldoorlog uitbrak. Na de quasi complete vernieling van deze regio werden steden, dorpen, akkers, weiden en bossen opnieuw opgebouwd en hersteld. De frontlijnen van toen zijn niet meer te herkennen in het landschap. De plekken spreken niettemin tot de verbeelding. In het landschap is de frontlijn subtiel aangegeven door middel van 138 herdenkingsbomen. Deze hoogstammige olmen markeren de ligging van het front in 1915-1917. Met behulp van de applicatie "Ypres Salient 1914-1918 Trees" kan je als bezoeker zelf op ontdekking gaan in het landschap van de Ieperboog, op zoek naar deze frontlijnen die gemarkeerd worden door de herdenkingsbomen. De app helpt je de bomen te ontdekken en geeft je aan de hand van luchtfoto's een "toen & nu" beeld van het landschap.

PRAKTISCHE INFORMATIE

De applicaties zijn beschikbaar in vier talen, zowel voor IOS als Android besturingssysteem en voor tablets (vanaf 2015) en smartphones (mei 2016).

Birger Stichelbaut

PROJECT 'HERDENKINGSBOMEN'

*als blijvende duiding van de frontlijnen
op de 'Kleine Ieperboog' 1915-1917*

Duitse lijn aan de Molenbosstraat

In het kader van de honderdste verjaardag van de Eerste Wereldoorlog heeft de Vlaamse regering een Impulsfonds 100 jaar Grote Oorlog gelanceerd, waarbij voorstellen voor projecten bij Toerisme Vlaanderen konden worden ingediend. De stad Ieper maakte, in nauwe samenwerking met het In Flanders Fields Museum, een uitgebreid investeringsdossier "De Ieperboog - Ontsluiting van een frontlandschap" op. Hierbij is de provincie West-Vlaanderen ook partner binnen enkele belangrijke deelprojecten.

Binnen het kader van deze landschapsprojecten groeide de nood aan een eenvoudige, duidelijke, maar tegelijk ook landschappelijk verantwoorde én intrigerende wijze om het oorlogslandschap, en met name de eerste ingegraven frontlijnen of gevechtslinies, duidelijk in het huidige landschap te situeren en herkenbaar te maken voor het publiek.

Uit de vele veldervaringen van de voorbije 12 jaar is immers duidelijk gebleken dat het voor elk type bezoeker die de oorlogslandschappen en -sites bezoekt, van elementair belang is om zich goed te kunnen situeren binnen die belangrijkste

eerste frontlijnen. Op die wijze krijgt bovendien ook het essentiële begrip 'Niemandland' vorm en inhoud, en dit vaak op dramatische wijze, bijvoorbeeld wanneer blijkt dat de beide frontlijnen jarenlang op minder dan 30 meter van elkaar verwijderd bleven.

138 BOMEN ALS LEVEND MERKTEKEN

Om dit concept op concrete en duurzame wijze te kunnen realiseren, ontwikkelden we het project "Herdenkingsbomen Ieperboogfront". Als landschappelijk signaal of merkteken voor de eerste frontlijnen werd gekozen voor *hoogstammige bomen*, steeds voorzien van een speciaal hiertoe ontworpen *boomkorf*. De bomen werden in het voorjaar van 2014 (eerste 50 exemplaren) en in het voorjaar van 2015 (88 exemplaren) aangeplant op plaatsen waar de belangrijkste, meest langdurige eerste frontlijnen langsheen of doorheen geschikte plaatsen of terreinen lopen. In totaal werden tot nog toe (situatie oktober 2015) dus 138 herdenkingsbomen aangeplant.

De concrete, precieze plaatsen waar de bomen werden

aangeplant zijn zorgvuldig bepaald. De specialisten van het Ieperse In Flanders Fields Museum en het Kenniscentrum van IFFM hebben de plantzones aangeduid na uitgebreid wetenschappelijk onderzoek naar de belangrijkste eerste frontlijnen, en dit op basis van de luchtfotografie en kaartenonderzoek. Dit onderzoek werd gevoerd door dr Birger Stichelbaut, als archeoloog gespecialiseerd in de luchtfotografie van de Eerste Wereldoorlog, en Piet Chielens, coördinator van IFFM.

Naast de gegevens uit dit onderzoek, werd de uiteindelijke keuze ook bepaald in functie van de praktische haalbaarheid en zinvolle situaties. We streefden ernaar om enkel aan te planten op geschikte plaatsen waar de herdenkingsboom geen hinder veroorzaakt en over voldoende ruimte beschikt om zich te ontwikkelen als hoogstamboom. Dit gebeurde steeds in overleg met de grondeigenaar en/of de gebruiker. Concreet werd er vooral aangeplant in de grazige berm van openbare wegen, langs veldpaden, in graasweiden, soms langs beekoevers of randstroken (bv. bosrand).

Bij voorkeur wordt aangeplant op het openbaar domein (bv. wegbermen van de gemeente of van het gewest). Indien mogelijk en mits goede overeenkomsten werden ook herdenkingsbomen aangeplant op private terreinen, met name in of langs graslanden en in parkgebieden, zoals de golfterreinen van de Golfclub De Palingbeek in Hollebeke / Voormezele en in het nabijgelegen provinciedomein.

BOOMKORVEN VERSTERKEN SIGNAALFUNCTIE

Het is niet zinvol om een reeks bomen met een symbolische betekenis aan te planten indien ze niet als 'bijzonder' herkend kunnen worden. Ze moeten voldoende opvallen in het landschap en met een goed gekozen signaal "gemerkt" zijn, evenwel zonder het landschapsbeeld te verstoren. Ze moeten het landschap "tekenen" maar niet "bevekken", ze moeten de verbeelding (namelijk de ingebeelde frontlijn) prikkelen zonder bombastisch te worden.

Daarom werd ervoor gekozen om elke herdenkingsboom te voorzien van een *boomkorf* (of harnas). Dergelijke korven worden meestal toegepast om bomen in een stedelijke omgeving of publieke ruimte te beschermen. Door de toevoeging van een uitgezocht maar sober kleursignaal werd de merkfunctie versterkt tot een goed herkenbaar signaal, ook op grotere afstanden.

Geïnspireerd door het gestandaardiseerde kleurgebruik op de militaire frontlijnkarten van de geallieerde troepen, kozen we ervoor om de boomkorven op de *geallieerde (Franse, Britse en/of Belgische) frontlijn* te voorzien van een *blauwe bovenrand* en de boomkorven op de *Duitse frontlijn* van een *rode bovenrand*.

De meeste korven werden bovendien voorzien van een klein

infobord (formaat 30 x 40 cm) een situering en een goede historische foto van de concrete frontlijn, de naam en de datering.

Belangrijk is ook dat elke herdenkingsboom voorzien werd van een eigen nummer, zodat deze nummering gebruikt kan worden als duiding van de boom in andere infodragers, zoals wandelfolders, fietskaarten, digitale apps, infoborden en dergelijke.

SOORTKEUZE

Er werd lang nagedacht over de soortkeuze van de hoogstammige bomen. Eerst ging de keuze naar de zomereik *Quercus robur* als herdenkingsboom op de Duitse linies, en de winterlinde *Tilia cordata* als boom op de geallieerde frontlijn. Maar uiteindelijk werd deze opdeling in twee 'kampen' bewust doorbroken, en is er gekozen voor één boomsoort. Hiermee willen we er meteen op wijzen op het menselijke drama en de gruwel tijdens deze oorlog uiteindelijk voor alle betrokkenen, van welke militaire kant dan ook, dezelfde was.

De uiteindelijke keuze werd ook geïnspireerd door het traditionele gebruik en beheer van hoogstambomen in de regio rond Ieper. De meest algemene en ook meest duurzame boomsoort in het Ieperse (en bij uitbreiding ook heel West-Vlaanderen) was eeuwenlang de olm of iep. Olmen waren in het begin van de 20ste eeuw ook in het frontlandschap beeldbepalend en alom tegenwoordig. De boomrijen langs wegen en percelen speelden zelfs een cruciale rol in de lokale frontvorming.

Na de oorlog werden nog heel wat olmen weer aangeplant, maar door het vernietigende effect van olmenziekte, die in een drietal periodes tijdens de vorige eeuw toesloeg, verdwenen vrijwel alle olmen uit de hele streek. Pittig detail: sommige onderzoekers wijzen erop dat de olmenziekte wel eens tijdens de oorlogsjaren onze streken kan hebben bereikt, door de massale aanvoer van zowel materialen als mensen uit Azië (China?) naar de zuidelijke Westhoek, waarbij de schimmelziekte wellicht is meegereisd.

DE RESISTENTE OLM UIT PARIJS

De voorbije decennia werd er door diverse kwekerijen en instituten actief gezocht naar resistente rassen van de olm. Pas in 2012/2013 werd een nieuw volledig ziektevrij ras vrijgegeven voor commercieel gebruik en dus mogelijke heraanplanting. Het gaat over het resistente ras '*Ulmus lutece (Nanguen)*'. Deze kruising werd meer dan 20 jaar getest door het onderzoeksinstituut INRA / ALTERRA in Frankrijk. Hij is het resultaat van een kruisbevruchting tussen 6 Franse, 1 Engelse en diverse Chinese soorten. Men is er van overtuigd dat het ras resistent is tegen de iepenziekte.

Palingbeek – Duitse haag

De naam *Lutece* is gegeven vanwege de hulp van de park- en tuinafdeling van de stad Parijs. ‘Lutetia’ is immers de Romeinse naam voor Parijs. Deze afdeling heeft geëxperimenteerd in het park van Vincennes om de boom 20 jaar lang op te kweken en op te volgen. *Ulmus Lutece Nanguen* is kwekersrechtelijk beschermd binnen Europa onder nummer EU 17197 en kan enkel via erkende kwekerijen aangekocht worden.

PLAATSING EN OPVOLGING

De aankoop van de bomen en de korven valt onder de verantwoordelijkheid van de stad Ieper. De aanplanting zelf werd uitgevoerd door de Landschapswacht, onder de verantwoordelijkheid van de dienst Milieueducatie en Landschapszorg, die ook de verdere nazorg en opvolging van dit project coördineert.

Aangezien wij in de volgende maanden en jaren in het Ieperse vele tienduizenden bezoekers verwachten die niet enkel de stad Ieper en het Museum In Flanders Fields zullen bezoeken, maar ook het oorlogslandschap van de Ieperboog, zullen deze frontbomen een bijzondere en wellicht steeds belangrijkere rol spelen bij de verkenning en beleving van het frontlandschap. Het is dan ook de bedoeling van de betrokken Ieperse diensten om dit project verder te ontwikkelen, te promoten, en als een soort leidraad te hanteren binnen diverse communicatiemiddelen en infodragers over het enorme oorlogsverhaal in en om Ieper. In het voorjaar 2016 wordt het project verder afgewerkt

en gefinaliseerd. Op het golfterrein De Palingbeek, waar de twee frontlijnen dwars doorheen het westelijke deel lopen, worden nog een aantal korven geplaatst en afgestorven bomen vervangen. Binnen het Palingbeekdomein komen er nog en vijftal bomen met korven bij, vooral langs de frontlijnen van het Molenbos. Ook nabij de pas ingerichte topsites Hill 60 en Caterpillarkrater (domein De Vierlingen) worden de (voorziene) bomen in dit plantseizoen voorzien.

In totaal zullen er nog een 20-tal bomen bijkomen, zodat het aantal herdenkingsbomen uiteindelijk het vooropgestelde doel van 150 zal halen, en dit vanaf de noordelijke aanzet van de Ieperboog langs het kanaal Ieper-IJzer in Boezinge tot het meest zuidelijke uiteinde in Sint-Elooi.

Intussen werd door RLWH voorbereidend werk geleverd om het project mogelijks door te trekken op grondgebied Heuvelland. Indien dit vervolproject zou slagen, zullen de herdenkingsbomen het volledige landfront vanaf het kanaal Ieper-IJzer tot aan de provinciegrens met Henegouwen (Ploegsteert) binnen de zuidelijke Westhoek op symbolische én duurzame wijze afbakenen, en dit tot ver na de herdenkingsjaren 2014/2018.

Lieven Stubbe
 diensthoofd milieueducatie en Landschapszorg, Oudstrijderslaan 1,
 8900 Ieper, milieu_educatie@ieper.be;

V E R R A S S E N D M O O I

THE GUARDIANS OF SILENCE

*A photographic book discovering
the remains of the “War of the fortresses”*

Weet je nog ? Onze 'Italiaanse' slagveldreis in 2014 naar het Asiago Plateau en de slagvelden van Trentino was om meer dan één reden legendarisch. De oorlog werd daar vooral in de onherbergzame bergen uitgevochten. Versterkte forten die over de valleien uitkijken en de vijandelijke activiteiten in het oog houden waren een onmisbaar element van oorlogsvoering. Wij hebben Forte Belvedere bezocht, dat te Lavarone door de Oostenrijker gebouwd werd om Trento te kunnen verdedigen tegen Italiaanse aanvallen. Daar dachten wij aan terug toen wij een reeks effenaf schitterende foto's ontvingen over de forten in Noord-Italië van Andrea Contrini. Andrea heeft er een publicatie aan gewijd met de titel 'I Guardiani del Silenzio', de bewakers van de stilte. We publiceren zijn begeleidende tekst in het Engels met Nederlandse vertaling. Primeur voor dit tijdschrift: de foto's publiceren we in kleur. Zo komen ze duizendmaal beter tot hun recht.

The First World War is often remembered as a war of trenches, assaults with bayonets and machine guns, but the one that took place between 1915 and 1916 on the Trentino Plateaus along the Italian Front resembled more a naval battle, where the seas were stretches of forests and the ships were concrete fortresses. And today, like wrecks on the seabed, these war relics are plunged in the stillness and silence of the mountains.

De Eerste Wereldoorlog wordt dikwijls herinnerd als een loopgravenoorlog, aanvallen met bajonetten en machinegeweren, maar de oorlog, die tussen 1915 en 1916 plaatsvond op de Trentino Plateaus aan het Italiaanse front had meer weg van een zeeslag, waarbij de zeeën eigenlijk bosstroken waren en de schepen betonnen versterkte burchten. En vandaag, net zoals de wrakken op de zeebodem, liggen deze oorlogsrelicten verdrongen in de stilte van de bergen.

Forte Belvedere (foto Andrea Contrini)

Forte Cherle (foto Andrea Contrini)

Forte Punta Corbin (foto Andrea Contrini)

The idea of the project “I Guardiani del Silenzio” (The Guardians of Silence) arose five years ago while reading the book “Das Ende einer Armee” in which the Austrian writer Fritz Weber described his experience at Fort Verle on Passo Vezzena. The intensity of this reading has led me to visit the places, starting a journey through the Austro-Hungarian fortresses of Folgaria, Lavarone and Luserna and Italian fortresses of Seven Municipalities. These were two fortified complexes among the most modern in Europe, protagonists of the so-called “War of the fortresses”: a titanic duel between heavy artilleries that marked some specific aspects of the First World War, that is to say, the upper hand of technology and materials over human factor.

Het idee voor het project ‘I Guardiani del Silenzio’ ontstond vijf jaar geleden bij het lezen van het boek ‘Das Ende einer Armee’, waarin de Oostenrijkse schrijver Fritz Weber zijn ervaringen beschreef in Fort Verle op de Vezzenapas. De intensiteit van het boek bracht mij ertoe die plaatsen te bezoeken en de reis aan te vatten met de Oostenrijks-Hongaarse versterkte burchten van Folgaria, Lavarone en Luserna en de Italiaanse vestingen van de Seven Municipalities.

Dit waren twee versterkte complexen, die tot de modernste van Europa gerekend mochten worden, protagonisten in de zogenaamde ‘oorlog van de forten’: een titanisch duel tussen zware artillerieën, dat bepaalde specifieke aspecten van de Eerste Wereldoorlog markeerde: het overwicht van technologie en materiaal boven de menselijke factor.

Today, a century later, the fortresses of the Plateaus appear as concrete skeletons that stand out against the sky, impressive, but not hostile. The best known is Fort Belvedere of Lavarone (now historical museum), some have been cleaned and restored for the Centenary. Others are in total abandonment, they are often difficult to reach and detect because of the vegetation that has swallowed them.

Inside the fortresses, the military architecture - with its austerity, its empty spaces, the endless repetition of shapes and geometries – made me experience the alienation and anguish that invaded the soldiers: men forced to claustrophobia of cement while outside burst out tremendous steel storms; they fought against a distant enemy, often not seen, and that modern war had turned into a coordinated shooting. This claustrophobia and disorientation seem etched into the

Forte Verena (foto Andrea Contrini)

walls of the casemates and underground tunnels that are lost in emptiness.

Vandaag, een eeuw later, verschijnen de versterkte burchten van de plateaus als betonnen skeletten, die zich aftekenen tegen de lucht, indrukwekkend, maar niet vijandig. De best bekende is Fort Belvedere van Lavarone (nu historisch museum). Sommige van die versterkingen werden schoongemaakt en gerestaureerd voor de eeuwherdenking. Andere zijn totaal opgegeven en ze zijn moeilijk te bereiken of te vinden omdat de vegetatie ze heeft verzwolgen. Binnenin de forten, de militaire architectuur – met haar strenge, lege ruimtes en eindeloze herhaling van geometrische vlakken – herkende ik de ervaring van vervreemding en angst die de soldaten overviel: mannen die zich overgaven aan de claustrofobie van het cement terwijl buiten verschrikkelijke stormen van staal woedden. Ze vochten tegen een vijand ver weg, meestal buiten zicht, de moderne oorlog was er een van gecoördineerd vuren. Deze claustrofobie en desoriëntatie lijkt wel geëit in de muren van de kazematten en ondergrondse gangen verloren in de leegte.

But Belvedere, Verle and Verena are not only names that evoke the artillery war, they are places that have finally found quietness, where the winds of nationalism have stopped blowing and where nature takes up space and surrounds the old wounds as if it wanted to heal them. With the book "The Guardians of Silence" I wanted to retell the past drama through the tracks that emerge in the present, but also to pay tribute to the passing of time and to the strength of nature that have turned the bastions of war into places of reflection.

If it is true that the First World War was the event that gave rise to the time in which we live, then the fortresses of the Plateaus, as well as being guardians of memory, they are also a starting point to reflect on the present world, where logics of domination and conflict still rage.

Maar Belvedere, Verle en Verena zijn niet alleen namen die de artillerieoorlog in herinnering brengen. Het zijn plaatsen die uiteindelijk rust hebben gevonden, waar de wind van het nationalisme geluwd is en waar de natuur de ruimte heeft opgenomen en de oude wonden omarmt alsof ze die wil genezen. Met het boek 'I Guardiani del Silenzio' wilde ik het drama uit het verleden opnieuw vertellen door de sporen, die opdoemen in het heden, maar ook waardering hebben voor het verloop van de tijd en de kracht van de natuur, die de bastions van oorlog hebben omgevormd tot plaatsen van bezinning. Indien het waar is dat de Eerste Wereldoorlog de bron is van de tijd waarin we vandaag leven, dan zijn de forten van de plateaus niet alleen de bewakers van de herinnering maar ook een startpunt om over de huidige wereld na te denken, waarin de logica van dominantie en conflict nog steeds opgeld maakt.

Andrea Contrini

I GUARDIANI DEL SILENZIO, by Andrea Contrini
Preface by Antonio Gibelli
Historical texts by Fernando Larcher Edizioni Osiride
Italian - German - English
ISBN 978-88-7498-234-9
(distributed in the UK by Unicorn Press Publishing Group)
More info: www.andreacontrini.com

<https://www.bol.com/nl/p/the-guardians-of-silence/9200000049731413/>

B O E K E N R U B R I E K

VOLKSBOEK 'VAN DEN GROOTEN OORLOG' BLIJFT ONTROEREN

Wie de mens in WO I wil begrijpen, moet 'Van den Grooten Oorlog' lezen, het 'volksboek' uit 1978. In die iconische verhalen-bundel getuigen gewone burgers en militairen, Belgen, Fransen, Britten en Duitsers over '14-'18 in de Westhoek. Daarmee redde de Elfnovembergroep de WO I-herinneringen van gewone mensen van de vergetelheid. Bijna 40 jaar later is er nu een herwerkte

uitgave, verbeterd en uitgebreid. De getuigen zijn verdwenen, maar de nieuwe editie bewaart hun vertellingen uit eerste hand voor de geschiedenis. De honderdjarige herdenking blijft immers niet duren. Geert Spillebeen heeft ter gelegenheid van de herwerkte uitgave de initiatiefnemers Marieke Demeester en Jan Hardeman bezocht in hun woonst te Kemmel.

Misschien heeft het volksboek uit 1978 ooit ook uw ogen geopend voor het (over)leven van wie door de oorlog werd overrompeld. WO I is meer dan militaire geschiedenis. Net zoals het IFF Museum de mens toont, liet het boek 'Van den Grooten Oorlog' de gewone man of vrouw aan het woord: zij die het hadden gezien en gevoeld, maar vaak niet konden vertellen. Zoals Lyn MacDonald ooit de Britse veteranen liet getuigen, noteerde dit boek net op tijd het alledaagse oorlogsleven in (West-) Vlaanderen.

Jan Hardeman uit Kemmel en zijn vrouw Marieke Demeester zijn nog steeds de voortrekkers van de Elfnovembergroep en drijvende kracht achter de uitgeverij Malegijs. De 5 drukken van het originele boek waren goed voor 17.000 exemplaren. Elke WO I-kenner en duizenden gezinnen uit de regio Ieper en Heuvelland hebben er eentje van in de boekenkast.

EINDELOZE KLANKOPNAMES

Voor de nieuwe editie heeft Marieke Demeester alle oude interviews opnieuw beluisterd: tientallen gesprekken uit de jaren '60 en '70 met de intussen verdwenen getuigen van '14-'18. Gelukkig zijn die intussen gedigitaliseerd door het VRT-klankarchief. Met monnikengeduld puurde zij er extra vertellingen uit en zette ze wat foutjes recht. Er zijn ook getuigenissen opgenomen die pas na de eerste editie opdoken. Zo is de originele tekst met een kwart uitgebreid. De oudste opnames werden door haar man, Jan Hardeman, in de periode 1963-'65 gemaakt, met een bandopnemer. Jan herinnert zich dat hij journalist-auteur Gaston Durnez meenam op pad. (Durnez publiceerde in 1965 "Een Bloem in Het Geweer".) Jans tante Marie Beck en nonkel Oscar Ricour uit Dranouter waren de eerste geïnterviewden. Hij trok 'de schreve' over en liet priester Jérôme Verdonck, de deken van Steenvoorde (F), vertellen over de Slag om de Kemmelberg, die hij als Frans onderofficier meemaakte. Ook bij de burgemeester van Belle, het (Franse Bailleul) ging Jan langs. En zo groeide zijn verzameling spoeltjes, bandopnames over WO I.

ALTERNATIEVE HERDENKING

VAN 60 JAAR OORLOG

Vanaf 1966 waren Marieke en Jan professioneel actief in het Opbouwwerk Heuvelland. Doel was en is mensen uit de dorpen bijeenbrengen en activeren om de streek te ontwikkelen, zelf initiatieven opbouwen op vlak van economie, landbouw, onderwijs, toerisme... "In het Streekhuis Malegijs, in Kemmel, zaten we op 11 november 1977 met jongeren bijeen", herinnert Marieke zich. "Het zou weer de klassieke Wapenstilstand worden, met een krans en een speech bij het standbeeld. Sommige jongelui wisten zelfs niet meer waarover 11 november ging, stel je voor! Zo ontstond het idee om tegen de volgende herdenking, 60 jaar Wapenstilstand in 1978, iets origineels te doen."

Jan en Marieke, pioniers van de Elfnovembergroep
 (foto Geert Spillebeen)

“Ik liet die jonge mensen mijn opnames horen,” vertelt Jan. “Er ging een wereld voor hen open. Plots kreeg die oude, wat vergeten oorlog een gezicht. Ze hoorden oudjes vertellen over hun jonge jaren, in ’14-’18. Mensen zoals zij, vroeger even jong, uit dezelfde dorpen. Dat raakte hen.”

Er werd een vermetel plan gesmeed: ze zouden een boek schrijven, vol verhalen ‘Van den Grooten Oorlog’. Een boek in plaats van een klassieke WO I-herdenking. En de jongeren trokken mee op interview. Het werk werd verdeeld. “Maar we hadden het zwaar onderschat,” bekennen Jan en Marieke, “om binnen het jaar klaar te zijn...” Vandaag blinken hun ogen nog als ze terugdenken aan 40 jaar geleden. “Hoe we ’t gefikst hebben, snappen we nog altijd niet. We waren met velen in de Elfnovembergroep, maar er moesten tientallen huisbezoeken afgelegd. Daarna urenlange gesprekken uit het dialect omzetten en uittikken in het Nederlands, enz...” herinnert Marieke zich. “Maar het was ook pakkend. Sommige oudjes vertelden voor het eerst over de oorlog, hoe die hun leven had veranderd. Er werd zelfs gehuild. Dat ontroert mij ook vandaag nog, bij het herbeluisteren voor het nieuwe boek.”

OOK EEN VOLKSSPEL!

Het boek werd een eigen uitgave, met alle praktische obstakels die het zetten, invormen en drukken van teksten en foto’s meebrengen. Maar dat was nog niet genoeg... De Elfnovembergroep zou op basis van het boek een volksspel op de planken brengen. Met dezelfde deadline: de volgende 11 november, 1978 dus. Jan en Marieke kenden intussen Wannes Van de Velde. (Hij verdiepte zich in het oude liedboek van de Frans-Vlaming Edmond de Coussemaker.) Wannes was geraakt door de authentieke WO I-verhalen. Hij bracht de groep in contact met professionele theatermakers. Zestig amateurs acteerden en zongen. Wannes leidde de zangrepetities, professionals François Beukelaers en Lea Daan stonden in voor regie en choreografie. ‘Nooit Brengt een Oorlog Vrede’ werd een enorm succes: op 11 november 1978 ging het spektakel in Kemmel in een loods in première, voor 800 toeschouwers.

Zes keer vulden ze de loods, hun ‘frontschouwburg’. Daarna reisde het stuk door Vlaanderen, goed voor 19 opvoeringen – drie in het Paleis voor Schone Kunsten in Brussel – en duizenden toeschouwers. Daardoor ging ook het boek ‘Van den Grooten Oorlog’ vlot van de hand.

NOG STEEDS AANGRIJPEND

Het boek raakt nog steeds. Ook Marieke Demeester, die alle gesprekken en teksten opnieuw doornam en redigeerde, moest soms slikken. ‘De jongen in de perelaar’, een verhaal van Martha Brion (p. 110) vindt zij heel ontroerend: hoe een jonge soldaat van het front thuiskomt in Ieper en hele dagen in de perenboom zit te mijmeren. Een granaat uit een vliegtuig wordt hem daar fataal. Vooraleer de ouders hun streek ontvluchten, moeten ze eerst hun enige kind begraven... Ook de enkele Britse soldaten die in de Ieperboog vochten en twee Duitse interviews raken haar tot op vandaag. “Erwin Mengerling huilt ook hoorbaar tijdens zijn vertelling”, zegt Marieke Demeester, “wanneer hij begint over de Marokkanen die hen met een mes overvielen in de loopgraven.” En het mooiste vindt ze de conclusie van die Duitser: “Vandaag zou ik die Marokkaan de hand schudden. *Nie wieder Krieg.*” Zo luidt zijn boodschap aan de jeugd.

Geert Spillebeen

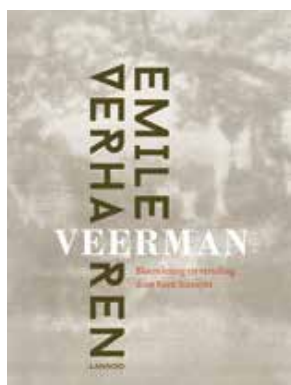
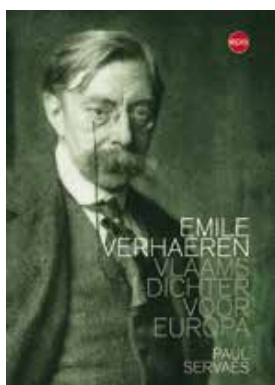
mensen op de vlucht, één van de sprekende foto’s uit het Volksboek (foto IFFM)

Het boek ‘Van den Grooten Oorlog’ (360 blz.) kost 27 EUR in de shop van het In Flanders Fields Museum of Standaard Boekhandel Ieper. (Bijkomende verkooppunten verschijnen op www.11nov.org.) Wie rechtstreeks bestelt bij de makers (Uitgeverij Malegijis) betaalt 33 EUR, inclusief verzendingskosten. Rekening Malegijis, iban: BE48 5230 8077 6827, bic: TRIOBEBB.

De opbrengst van het boek gaat naar de Gedachtenistuin Vluchtelingen in Westouter en naar Vluchtelingenwerk Vlaanderen. Contact met de Elfnovembergroep kan via 11nov.org@gmail.com.

EMILE VERHAEREN, SCHRIJVER-DICHTER TIJDENS DE GROOTE OORLOG

Op 27 november van dit jaar zal het precies honderd jaar geleden zijn dat de Franstalig-Belgische schrijver en dichter Emile Verhaeren bij een tragisch treinongeval in de Franse stad Rouen om het leven kwam. In dit Verhaerenjaar staan heel wat herdenkingsactiviteiten op het programma, van een door GAL ontworpen Verhaerenpostzegel tot een grote Verhaerententoonstelling in het Museum voor Schone Kunsten in Gent. Zopas verscheen ook een bloemlezing van Verhaerens gedichten door dichter en vertaler Koen Stassijns. Deze uitgave is tevens een gelegenheid om hernieuwde aandacht te besteden aan de eerste lijvige Nederlandstalige Verhaerenbiografie, die een paar jaar terug werd gepubliceerd door de ereconservator van het Verhaerenmuseum in Sint-Amands.

GROEIENDE FAAM VOOR DE EERSTE WERELDOORLOG

Emile Verhaeren werd op 21 mei 1855 in Sint-Amands geboren. In 1876 publiceerde hij in het maandblad *Revue générale* zijn eerste gedicht: *Plus de poètes*, een klassiek romantisch sonnet. Het duurde nog zeven jaar vooraleer zijn literair debuut *Les Flamandes* verscheen, een bundel met 37 gedichten, die niet meteen gunstig werd onthaald. Zijn definitieve doorbraak kwam er pas in 1893 met de bundel *Les Campagnes hallucinées*, en werd bevestigd door de publicatie van *Les Villages illusoirs* (met onder meer een van zijn meest bekende gedichten *Le Passeur d'eau*, waarvan de vertaling meteen de titel van Stassijns' bloemlezing is geworden) en *Les Villes tentaculaires* in 1895, en van zijn misschien wel meest succesvolle dichtbundel *Les Heures claires* een jaar later. In 1900 kreeg Verhaeren de

driejaarlijkse staatsprijs voor Franse dramatische poëzie voor zijn theaterstuk *Le Cloître*, en in 1903 de vijfjaarlijkse staatsprijs voor Franse literatuur voor de dichtbundel *Les Visages de la Vie*. De internationale faam van Verhaeren was ondertussen sterk gegroeid. In de zomer van 1908 was er voor het eerst sprake van zijn kandidatuur voor de Nobelprijs voor de Literatuur, ook in de daaropvolgende jaren werd zijn naam genoemd, maar uiteindelijk was het de eveneens Franstalig-Belgische schrijver Maurice Maeterlinck die in 1911 de prijs ontving. 'We kunnen ons de proporties van Verhaerens' 'tentaculaire' beroemdheid amper inbeelden toen die op haar toppunt was en samenviel met de vooravond van de Groote Oorlog', merkt vertaler Koen Stassijns terecht op in het voorwoord van zijn bloemlezing (p. 10).

VAN PACIFIST TOT PATRIOT

In de volgende paragraaf van dit voorwoord schrijft Stassijns echter met evenveel recht en reden dat het begin van de Eerste Wereldoorlog het 'haast ontlusterend verval' van Verhaeren inluide: 'hij die avant la lettre een pleidooi hield voor een verenigd Europa dat zijn verscheidene culturen zou waarderen en respecteren; hij die vereerd werd als het geweten van Europa; hij die de cultuur van het enthousiasme en de verwondering predikte en een pacifist was, verzuurde tot een onkritische en onverdraagzame Dichter des Vaderlands, vriend van het Belgische koningshuis, die alles wat Duits was verketterde, en daarbij heel wat hechte vriendschappen op de proef stelde en ten slotte verbrak' (p. 11). De Duitse inval van augustus 1914 haalde inderdaad zijn wereldbeeld volledig onderuit. Verhaeren, die voor de oorlog bekendstond om zijn pacifistische idealen en zijn sympathie voor het socialisme en het anarchisme, ging nu zijn pen volledig ten dienste stellen van het bedreigde België. Hij manifesteerde zich als dé patriottische oorlogsdichter, als de schrijver van haatproza tegen Duitsland en tegen al wat Duits was. Hij verbrak zijn vriendschappelijke banden met zijn vooroorlogse Duitstalige vrienden als Rainer Maria Rilke en Stefan Zweig, en nam ook afstand van de Franse pacifistische schrijver Romain Rolland (die in 1915 de Nobelprijs voor de Literatuur kreeg, misschien wel ten koste van Verhaeren).

EEN KONINKLIJKE VRIENDSCHAP

Bij het begin van de oorlog schaarde Verhaeren zich ook meteen aan de zijde van koning Albert. De vriendschap tussen het koningspaar en Verhaeren dateerde al van lang voor de oorlog, sinds 1909 onderhielden ze een wederzijdse briefwisseling. In november 1914 en augustus 1915 bracht Verhaeren - die in september 1914 naar Londen was uitgeweken - op uitnodiging van het koningspaar twee bezoeken aan de koninklijke villa in De Panne. Hij was zeer opgezet met deze ontmoetingen, ze versterkten zijn faam als 'poète national'. In zijn brieven aan de koning en de koningin gebruikte hij een gezwollen en verheerlijkend taalgebruik, hij ging zich steeds meer als een hoveling gedragen. De contacten met het koningspaar inspireerden hem ook tot zijn bekende gedicht *Un lambeau de Patrie*, door Koen Stassijns vertaald als *Een flard vaderland*. Deze ode aan de koning en de koningin verscheen begin november 1916 in *Les Ailes rouges de la guerre*, een bundel met 34 oorlogsgedichten, waaronder ook *La Patrie aux soldats morts*, een hulde aan de gesneuvelde soldaten (Kristien Dehollander zong het op de eerste CD van de Vredesconcerten Passendale, ook Koen De Cauter en Wannes Van de Velde maakten een opname van dit gedicht).

EEN IDEALE KENNISMAKING MET ONZE 'MEEST BEFAAMDE DICHTER'

Naast *Een flard vaderland* bevat het prachtig uitgegeven en inhoudelijk zeer lezenswaardige boek *Emile Verhaeren. Veerman* nog twee andere vertalingen uit *Les Ailes rouges de la guerre*: *Les exodes* (De uittochten), dat de uittocht van de inwoners van de dorpen rond de IJzer beschrijft, en *Soldats morts à la guerre* (Soldaten, gevallen aan het front), waarin Verhaeren de soldaten oproept die met duizenden vallen aan het front. In zijn indrukwekkende maar soms wat te gedetailleerde biografie *Emile Verhaeren. Vlaams dichter voor Europa* wijst Paul Servaes erop dat *Les Ailes rouges de la guerre* een aanzienlijk succes kende en dat ook pacifisten begrip opbrachten voor Verhaerens poëzie. Het boek van Servaes staat overigens zeer uitgebreid stil bij het leven en werk en de betekenis van 'monstre sacré' Verhaeren, alleen al het (laatste) hoofdstuk over de Eerste Wereldoorlog telt meer dan 160 pagina's. Zowel deze biografie als de bloemlezing en vertaling van Koen Stassijns zijn sterke aanraders voor al wie in dit Verhaerenjaar kennis wil maken met de meest befaamde dichter die ons land ooit heeft gehad. De vaststelling dat hij tijdens de Eerste Wereldoorlog verblind werd door patriotisme en onverdraagzaamheid, doet daaraan geen afbreuk!

Luc De Munck

Verhaeren onderhield nauwe contacten met de Koninklijke familie. Hier met Albert I. Koen STASSIJNS, Emile Verhaeren. Veerman, Lannoo, Tielt, 2016, 348 p., ISBN 978-94-014-2478-3, 29,99 € Paul SERVAES, Emile Verhaeren. Vlaams dichter voor Europa, EPO, Berchem, 2013, 1075 p., ISBN 978-94-91297-40-3, 49,50 €

© Foto's Archief van het Koninklijk Paleis

De contacten tussen Verhaeren en het koningspaar tijdens de Eerste Wereldoorlog komen ook uitvoerig aan bod in de (gratis) tentoonstelling 'Elisabeth, de kunstzinnige koningin', die van 9 april 2016 tot 8 januari 2017 loopt in het cultuurhuis De Scharbiellie in De Panne.

G A S T B I J D R A G E

DE OORLOGSJAREN VAN GASTON EYSKENS

Gaston Eyskens (1905-1988)

Wij hebben nogal wat VIFF-leden uit Nederland en daar zijn we erg blij mee. Verschillende exemplaren van onze VIFFflash vinden hun weg naar onze noorderburen. We worden daar gelezen. Dat bleek nogmaals uit een vraag, die onze voorzitter ontving van VIFF Henk Van der Linden, vice-voorzitter van de Stichting Studiecentrum Eerste Wereldoorlog (SSEW). Henk

zou graag het uitgebreide artikel over Käthe Kollwitz dat in ons vorig nummer verscheen overnemen in de eigen publicatie. Auteur André Gysel ging akkoord, en wij dus ook.

Als tegenprestatie biedt de Stichting ons de mogelijkheid om nu en dan een artikel uit haar eigen kroniek te publiceren. Dit opent perspectieven.

We smeden het ijzer terwijl het heet is. De SSEW zond ons een interessant artikel over Gaston Eyskens (1905-1988), onze vroegere premier en vader van staatsminister Marc Eyskens. De familie vluchtte tijdens de Eerste Wereldoorlog naar Nederland en Gaston vertelde in zijn memoires met mildheid en humor over zijn ervaringen als vluchtelingenkind in Prinsenbeek of Beek, een gemeente in Noord-Brabant, die later bij Breda werd gevoegd. "Het was in alle opzichten een prachtige ervaring geweest", getuigt hij zelf in zijn Memoires. Voor wie de naam Gaston Eyskens niet meteen een belletje doet rinkelen -de man is ondertussen al bijna 30 jaar overleden- is onderstaande inleiding van de redactie van het verenigingsblad 'de Klepel' (heemkundekring Op de Beek) sterk aanbevolen.

INLEIDING⁴

Wat heeft een Belgische premier met Prinsenbeek?

Meer dan u misschien denkt, maar het is allemaal wel enige tijd geleden. We moeten terug naar het begin van de vorige eeuw. Van 1914 tot 1918 woedde de Eerste Wereldoorlog in alle hevigheid. Nederland kon zijn neutraliteit behouden, maar België raakte nadrukkelijk in deze oorlog betrokken. Als gevolg van de oorlogshandelingen die er plaats vonden, zochten vele Belgen een veilig onderkomen in ons land. Een van de families die in ons dorp, toen nog Beek genaamd, terecht kwam was de familie Eyskens. We hebben het hier over de familie waaruit de zeer bekende Belgische politici Eyskens stammen en dan met name over Gaston François Marie burggraaf Eyskens, die eerste minister van België was in de periode tussen 1949 en 1972. Eyskens doceerde vanaf 1931 aan de Katholieke Universiteit Leuven. Hij was lid van de CVP. In 1939 werd hij katholiek volksvertegenwoordiger voor Leuven. Later was hij driemaal minister van Financiën (1945, 1947 en 1965). Hij werd eerste minister van zes Belgische regeringen in de periode tussen 1949 en 1972. Hij vormde zijn eerste regering (Eyskens I) in 1949. Deze regering viel over de Koningskwestie in 1950. Tussen 1958 en 1961 was hij drie keer premier (Eyskens II, III en IV). Dat was de periode van het schoolpact, de expansiewetten van 1959 en de onafhankelijkheidsverlening aan Kongo in 1960. Tussen 1968 en 1973 stond hij nog twee keer aan de leiding van Eyskens V en VI, met onder andere een grondwetsherziening. Hij werd in 1963 door koning Boudewijn benoemd tot minister van Staat. In 1973 kreeg hij de titel van burggraaf. Gaston Eyskens⁵ overleed te Leuven op 3 januari 1988.

In 1993 verschenen de memoires van Gaston Eyskens. In hoofdstuk I van het boek, getiteld 'kinderjaren en studententijd', beschrijft Eyskens de jaren die hij in Beek heeft doorgebracht gedurende de Eerste Wereldoorlog (1914-1918).

⁴ Inleiding is verzorgd door de redactie van het kwartaal-verenigingsblad De Klepel van Heemkundekring Op de Beek. Bijzondere dank van deze redactie gaat uit naar Mario Boot en Ton van de Goorbergh.

⁵ G. Eyskens, De memoires (red. Jozef Smits), (Tielt 1993).

Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid was dit in het huis dat stond op de plaats waar nu Restaria Kavelaars gevestigd is. De passages die op het dorp Beek betrekking hebben, zijn door ons uitgelicht omdat ze een prachtig beeld geven van het leven op de Beek bijna 100 jaar geleden. We zijn zo vrij geweest de in het geciteerde hoofdstuk genoemde plaatsaanduidingen te 'vertalen' naar de destijds geldende benamingen: Prinsenbeek was Beek, IJsselmeer was Zuiderzee, enz.

KINDERJAREN EN STUDENTENTIJD VAN GASTON EYSKENS

“Op 1 april 1905 werd ik te Lier geboren in een gezin waarvan de familiestam vermoedelijk wortelt in de Antwerpse Kempen en het Nederlandse Noord-Brabant. Dat er Nederlands bloed door mijn aderen vloeit – wat me niet heeft belet een goede Belg te worden – blijkt ook uit het feit dat mijn grootvader van moederszijde afkomstig was uit de Nederlandse gemeente Etten. Hij en mijn grootmoeder werden meer dan 90 jaar oud. Grootvader was een kleine ondernemer in het hout- en bouwbedrijf. Ik herinner mij dat hij lang en boeiend kon vertellen over zijn oudere broer, die zeer dapper had gevochten in het Hollandse leger van generaal David Hendrik Chassé. Dit leger had na de Belgische opstand in 1830 de ‘Belze muiters’ en de Franse troepen gedurende vele maanden bestookt vanuit de toenmalige citadel van Antwerpen. Voor zijn heldhaftig gedrag had grootvaders broer verscheidene militaire eretekens gekregen die in de familie bewaard werden als waren het relikwieën. Mijn grootvader van vaders kant, die vroegtijdig overleed, had in Lier een mechanische maalderij. Mijn moeder, Maria Voeten, geboren in 1873, was van eenvoudige afkomst. Zij was een zachtmoedige en fijne vrouw, die met veel toewijding en liefde het huishouden verzorgde. Mijn vader, Antonius Frans Eyskens, werd geboren te Lier in 1875. Na zijn middelbaar onderwijs ging hij als verkoopafgevaardigde werken in een klein textieldistributie- en confectiebedrijf dat door zijn oom aan het eind van de 19e eeuw in Lier was opgericht.”

DE EERSTE WERELDOORLOG

“Ik was nauwelijks negen jaar oud toen in augustus 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak. Toch staat de gebeurtenis voor altijd in mijn geheugen gegrift. Ik zie nog de regimenten van de Infanterie, de Gidsen, de Jagers te Paard en te Voet door de straten trekken. De soldaten gingen de vijand onverschrokken tegemoet en gaven de indruk hem reeds na enkele dagen uit het land te zullen verdrijven. Om de troepen, die al enkele lange marsen achter de rug hadden, hing de geur van lederen riemen en mensenzweet. Indrukwekkend waren de grote, blaffende

honden die de karren met de mitrailleurs voorttrokken. Ik sleurde emmers en grote kommen gevuld met water over de straat om de arme dieren, die zwaar hijgend hun lange tongen uitstaken, te drinken te geven.

Voor mijn ouders en mezelf had de oorlog verregaande gevolgen. Vader, die zeer vaderlandslievend was, nam onmiddellijk na de Duitse inval als vrijwilliger dienst. Hij werd als onderofficier ingelijfd bij de Derde Jagers te Voet, het regiment waarin hij ook zijn legerdienst had gedaan. Zijn eenheid nam deel aan de krijgsverrichtingen tot ze werd teruggedreven tot Antwerpen. Omdat zij daar met omsingeling bedreigd werden, trokken vader en zijn makkers op bevel van hun officieren naar Nederland, dat neutraal was gebleven. Daar werden de Belgische soldaten in kampen geïnterneerd. Vader verbleef aanvankelijk in een kamp in Harderwijk, een klein stadje aan de Zuiderzee in de provincie Gelderland. Vanaf 1916 organiseerde de Nederlandse regering de tewerkstelling van de Belgische officieren en soldaten. Mijn vader werd dan overgeplaatst naar een kamp in Breda, waar hij onder toezicht van Nederlandse officieren tot aan het eind van de oorlog administratief werk verrichtte. Vader vroeg om overgeplaatst te worden naar Breda, omdat mijn moeder en ik in de naburige gemeente Beek een veilig onderkomen hadden gevonden. Nadat vader zich bij het leger had gevoegd, waren wij immers ten gevolge van het oprukken van de Duitse troepen en de gruweldaden die dat meebracht, naar Antwerpen gevlucht. Toen ook die stad leek te bezwijken onder de zware bombardementen, trokken mijn moeder en ik over de Nederlandse grens, richting Beek. Daar konden we intrekken bij een verre neef van moeder, die beweerde dat hij van lamheid was genezen na een bedevaart naar Lourdes. Voor het overige vond ik hem een zeer verstandig en knap man.

In Beek woonden ook drie nichten van mijn moeder. Zij stonden er bekend als de renteniersters van het dorp. Zij droegen witte kanten mutsen en vele onderrokken, en sliepen in alkoven. In hun kraaknette huis stonden fraaie, oude gepolijste meubelen en er hing steeds een geur van stijf sel en lavendel. Jam maken van bessen, aardbeien en kersen was een van hun specialiteiten die ik erg wist te waarderen. Moeders nichten waren ook bijzonder godvruchtig. Zij gingen alle dagen naar de mis, 's zondags zelfs twee keer, en naar het lof. Het verbaasde mij dan ook niet dat zij in de beste verhouding leefden met de pastoor en de onderpastoor, die zij geregeld op bezoek kregen. Zij deden dat niet alleen om over de zielenrust van moeders nichten te praten, maar ook om te proeven van een glas port, likeur of jenever dat bij zulke gelegenheden steeds op tafel kwam. In zeker opzicht hadden de pastoor en moeders nichten zelfs gemeenschappelijke financiële belangen.

Vóór de oorlog hadden zij beleggingen gedaan in Russische obligaties tegen een hoge rente. Maar nadat Lenin en zijn bolsjewistische kameraden in 1917 in Rusland de macht hadden gegrepen, werden deze obligaties tot ontsteltenis van de houders niet meer uitbetaald. Moeders nichten hadden daarna geen goed woord meer over voor de Russen en de pastoor predikte sedertdien geregeld over de kwalijke avonturen van de bolsjewisten.

In Beek ging ik op een gezonde en rumoerige manier met mijn leeftijdsgenoten om. Dat vader in het leger was, omhulde mij voor mijn vrienden met een aureool van dapperheid. Als we 'oorlog' speelden, voerde ik het leger aan. Om de echte oorlog volledig na te bootsen, groeven we loopgraven en we deden zelfs grote bussen carbid ontploffen. Dit 'oorlogsmateriaal' maakten we buit in de werkplaats van Jan 'den Koperen', die tegelijk blikslager, koperslager en fietsenmaker was, en wiens zoon Jan mijn beste vriend was. Aan ons niet-ongevaarlijke spel werd bruusk een einde gemaakt toen bij een voortijdige ontploffing een deel van de werkplaats van 'den Koperen' de lucht in vloog. Uiteraard hebben we nog heel wat andere kwajongensstreken uitgehaald. Zo herinner ik me nog dat we op een keer de haag van het kerkhof in brand hebben gestoken. Zwemmen deden we meestal spiernaakt, maar deze 'zonde' werd ons in de wekelijkse biecht telkens vergeven. Ietwat delicaat lag het met de zoete frambozen die we in de tuin van de pastoor 'plukten'. Met wat spontaan berouw dachten we dat ook dit 'misdrijf' ons wel vergeven zou worden. Bijzonder handig waren we in het plaatsen van strikken in de velden en in de bossen. De konijnen die we vingden, werden door de vrouw van de maalter bereid en door ons met veel smaak opgepeuzeld. Geregeld klommen we in de kerktoren om er in de galmgaten uilennesten te zoeken of om er op ongewone tijdstippen de klokken te luiden. Wij woonden alle begrafenissen bij en die uitvaarten waren voor ons paradoxaal genoeg altijd een festijn. We kregen dan veel krentenbrood te eten en kriecken op jenever, boerenjongens genoemd, die we met de pollepel uit een kom schepten. Als er een automobiel door het dorp reed – dat gebeurde slechts één keer per maand – renden wij het voertuig achterna, omdat wij het zo'n wonderbaarlijk ding vonden.

In 1916 deed ik mijn plechtige communie. Ik verkeerde toen werkelijk in staat van genade. Ik droeg een mooi pak, dat mijn moeder bij Peek en Cloppenburg in Breda had gekocht. Tot groot ongenoegen van de familie, vooral van moeders nichten, klom ik die bewuste dag na het lof weer eens in een boom met alle gevolgen van dien voor mijn nieuwe kleren. In de kleine school in Beek was meester Paantjens mijn onderwijzer. Hij was een briljant pedagoog met wie ik trouwens dankbaar in contact

ben gebleven tot vlak voor zijn overlijden. Bij de aanvang van iedere schooldag moesten zijn leerlingen de temperatuur aflezen van een thermometer met graden Celsius, Fahrenheit en Réaumur. Wie foutief antwoordde, moest de arm strekken en kreeg een flinke klap van de linaal op zijn handen.

Die methode heeft mij veel geleerd. Overigens maakte ik op school goede vorderingen, wat moeders nichten ertoe bracht mij een grote toekomst te voorspellen.

Ik las graag en veel. Vooral de avonturen van de grote zeevoogden der Nederlanden Maarten Tromp, Michiel de Ruyter, Piet Heyn en de Zilveren Vloot en Johan van Oldenbarnevelt boeiden mij zeer. Van jongs af las ik ook de dagbladen. Ik legde systematische dossiers aan met allerlei krantenknipsels en dag na dag volgde ik de oorlogsgebeurtenissen op alle fronten. Uit De Telegraaf knipte ik de karikaturen van Louis Ramaekers. Eén maakte op mij een bijzondere indruk en ik plakte ze boven mijn bed. Op die tekening zag men de Duitse keizer Willem in gesprek met koning Albert. De Duitse keizer met zijn U-vormige, puntige snor en zijn pinhelm op het hoofd, zegt tegen koning Albert: 'Welnu, ge hebt alles verloren!' Koning Albert antwoordt hem: 'Ja alles, behalve de eer!'

Ik was ook een vlijtig tekenaar. Zo heb ik eens een grote tekening van Napoleon gemaakt die ik van een prentbriefkaart had afgekeken. Met waterverf schilderde ik vooral landschappen. 'Janneke Maan' gaf ik niet alleen en mond en ogen, maar voor alle zekerheid ook oren, tot groot jolijt trouwens van de familie. In 1917 verliet ik de lagere school in Beek en begon ik mijn middelbare opleiding in Breda, in een door de Belgische regering ingerichte school voor kinderen van Belgische vluchtelingen. Ik volgde er de moderne humaniora omdat er geen klassieke was. Toen in 1918 het oorlogsgeweld verstomde, liepen mijn Nederlandse jaren ten einde. Het was in alle opzichten een prachtige tijd geweest. Later ben ik nog geregeld naar Beek teruggekeerd, omdat ik niet kon en wou vergeten wat ik van daar voor mijn hele leven aan kostbare gaven had meegekregen. Bijna onmiddellijk na de Wapenstilstand in november 1918 keerde ik met mijn moeder en vader naar Lier terug."

Eindredactie Ton van de Goorbergh en Mario Boot

D E N A M E N L I J S T

GRONDIGE HERWERKING VAN FRANSE MILITAIRE SLACHTOFFERS AFGEROND

Op 15 april presenteerden medewerkers van IFFM in Parijs de resultaten van een samenwerkingsovereenkomst met het Consulat Français (Brussel) en het Franse Ministerie van Defensie (Paris). De samenwerking had de valorisatie van de Franse militaire begraafplaatsen in België als doel, maar tegelijk werd van de gelegenheid gebruik gemaakt om de Franse deellijst binnen de Namenlijst op scherp te zetten.

In de lente van 2015 werd het Kenniscentrum IFFM benaderd door het Franse Consulaat in Brussel. Het Consulaat, verantwoordelijk voor het onderhoud van de Franse militaire graven in België, stelde in het kader van de eeuwherdenking de valorisatie en digitalisatie van (de sporen van) deze oorlogsslachtoffers voorop. Op de grafkruisen staan immers geregeld fouten van diverse aard: spellingsfouten in de namen, foutieve militaire graad of eenheid, foutieve overlijdensdatum, en cryptische namen die niet-identificeerbaar lijken te zijn. Al snel werd duidelijk dat het Kenniscentrum over de juiste expertise beschikte om dit project te ondersteunen, meer nog: het Kenniscentrum mocht de opdracht voor het Consulaat en bij uitbreiding voor het Franse Ministerie van Defensie uitvoeren. De nodige middelen werden hiervoor ter beschikking gesteld, zodat we tussen 1 oktober 2015 en 15 april 2016 een tijdelijke projectmedewerker konden aanwerven voor deze specifieke opdracht.

TOUR DE FORCE

De bewerking van die lijvige Franse deellijst verliep in verschillende fases. Vooreerst was er de controle en correctie van de gegevens die tussen 2011 en 2014 tijdens een gigantische *tour de force* verzameld werden uit de database *Mémoire des Hommes (MdH)*. Het grootschalige onderzoek binnen de 1.350.000 fiches van *MdH* leverde 78.000 gevallen op van wie het overlijden gelinkt was aan de Eerste Wereldoorlog in België. Eenieder die hier aan meegewerkt heeft, weet dat het

verwerken van de informatie op de fiches niet altijd gemakkelijk is: ze bevatten historische fouten en zijn niet altijd even leesbaar, waardoor onvermijdelijk ook fouten in de omzetting naar de Namenlijst waren geslopen. Die foutjes werden tijdens een intense opkuisoperatie opgespoord en gecorrigeerd. Terzelfdertijd liep een andere operatie: de lijsten van de huidige begraafplaatsen werden gecontroleerd en afgestemd op de in *MdH* gevonden fiches. Deze oefening bezorgde menig slachtoffer een actuele plaats van herdenking, maar tegelijk werden nog nieuwe Namenlijst-slachtoffers gevonden: soldaten die bijvoorbeeld in Frankrijk gesneuveld waren, maar op de een of andere manier wel in België begraven werden. Daarnaast werden uit diverse archieven lijsten en dossiers opgehaald met betrekking tot de historische (of originele) begraafplaats. Die fondsen bleken enorm waardevol te zijn om dubieuze gevallen op te helderen. Bovendien maakte dit onderzoek duidelijk waarom vandaag op sommige grafkruisen slechts 'een familienaam' prijkt. Een voorbeeld van de *Nécropole Nationale de Saint-Charles-de-Potyze* in Ieper.

Dit lijntje is een kopie uit het oorspronkelijke register van Saint-Charles-de-Potyze. Hoewel er toch veel informatie beschikbaar is, achtte de verantwoordelijke dienst het destijds onvoldoende om het grafkruis met zekerheid te identificeren. Vandaag staat op het kruis enkel 'AMAND', maar de confrontatie van de oorspronkelijke lijst met de gevonden *MdH*-fiches maakt duidelijk dat het om Amand Marie JOULIN gaat (van het 37ème Régiment d'Infanterie, gesneuveld en begraven bij Sint-Juliaan, op 4 april 1915).

EEN ONEINDIG PROJECT

Tegen 15 april werd de bewerking afgerond. De gecorrigeerde gegevens werden opnieuw geïmporteerd in de Namenlijst-database. Dat betekent dat de Franse militaire slachtoffers

Saint-Charles-de-Potyze

voortaan over een sterk aangevulde 'levenslijn' beschikken. Is de Franse deellijst daarmee afgewerkt? Neen, de Namenlijst is immers een oneindig project, maar voor de Fransen ligt het grootste werk nu wel achter ons. De continuïteit ligt momenteel in de aanvulling: er worden nog onduidelijke gevallen uitgeklaard, met behulp van de nog niet helemaal verwerkte fondsen inzake de historische begraafplaats; extra namen worden nog opgevist uit lijsten die aan de regimentsdagboeken werden toegevoegd; er wordt nog gezocht naar sporen van de naoorlogse repatriëring; en er kan voortaan makkelijker een bijkomende plaats van herdenking worden toegevoegd, met name het oorlogsmonument in het dorp van herkomst. U weet het, als u toevallig in Frankrijk vertoeft, laat niet na een foto van zo'n monument te nemen ...

Onze Franse opdrachtgevers waren onder de indruk van het geleverde werk. Voor hen zal de Namenlijst een handig instrument zijn om enerzijds families op weg te helpen, en anderzijds om de fiches van *MdH* te helpen corrigeren. Maar daarnaast wordt ook de piste onderzocht, om de bestaande grafplakaten te vernieuwen op basis van de nieuwe informatie. Voor honderden tot voor kort niet-geïdentificeerde gevallen, zou dit betekenen dat het kruis na honderd jaar toch nog de ware naam van het slachtoffer zal krijgen. Wordt ongetwijfeld vervolgd.

Pieter Trogh

SOLDAAT IN DE KIJKER

VIER JAAR KRIJGSGEVANGEN

Modest in soldatentenu

Het persoonlijke verhaal van de simpele soldaat aan het front boven de strategische keuzes, die op verre hoofdkwartieren worden genomen: dit is de benadering die het In Flanders Fields Museum verkiest en die door VIFFflash wordt overgenomen. Ons redactielid en actieve VIFF'er Ludwich Devlieghere heeft geduldig en met liefde het verhaal van zijn grootvader Modest opnieuw samengesteld. Hij vertelt het zelf.

ONGUNSTIG LOT GETROKKEN

Dit is het verhaal van mijn grootvader Modest Devlieghere die in de Eerste Wereldoorlog vier jaar krijgsgevangene was in Duitsland. Het verhaal is onder andere gebaseerd op de familietraditie. Dank zij de archieven van het Internationale Rode Kruis konden we volgen in welke kampen Modest Devlieghere verbleef. Verwijzingen als PB 1647 zijn naar die archieven.

Modest Devlieghere werd geboren op 2 november 1881 te Zedelgem. In 1901 trok hij een ongunstig lot. Modest Devlieghere werd ingedeeld bij de Jagers te Paard die gekazerneerd waren in Doornik. In het leger noteerde men om een onbekende reden 1/11/1883 als geboortedatum van Modest. Die datum zou op al zijn militaire papieren blijven staan, ook in de archieven van het Rode Kruis. De gewone legerdienst duurde twee jaar, maar speciale eenheden als de grenadiers en de cavalerie dienden een jaar langer. Ook Modest Devlieghere was drie jaar in dienst. Toen hij uit de dienst terugkwam kende hij "soldatenfrans". In 1907 huwde hij met Marie Goes (° Aartrijke 18/05/1883) en ging met haar wonen op de kleine pachthoeve waar de familie Goes als sinds 1890 woonde in een pas ontgonnen heide- en bosgebied dat 't Veld van Zedelgem genoemd werd. Dat deel van Zedelgem was een aparte parochie. Nog voor de oorlog was een wet goedgekeurd om van die parochie de gemeente Veldegem te maken, maar door het uitbreken van de oorlog was die wet niet in uitvoering getreden. Toch liet Modest in de archieven van het Rode Kruis enkele keren Veldegem noteren als plaats van herkomst.

KRIJGSGEVANGEN

Toen Modest Devlieghere bij de mobilisatie van 31 juli 1914 opgeroepen werd was hij vader van vijf kinderen waarvan de oudste geboren was in 1908 en de jongste in 1913.

De oudste klassen (geboren 1879-1885) werden ingezet voor de verdediging van de forten, de jongere klassen vormden het veldleger.

Volgens de familietraditie was Modest bij het uitbreken van de oorlog op 4 augustus 1914 in een van de forten van Namen. Volgens de dossiers van het Internationale Rode Kruis werd hij

Moeder en grootmoeder met de kinderen

krijgsgevangen genomen in Bornem bij Antwerpen. Dat hoeft geen tegenspraak te zijn: de restanten van de vestingtroepen trokken na de val van Namen eind augustus naar Rouen en verder naar Le Havre waar ze zich inscheepten voor de havens van Oostende en Zeebrugge. Vandaar trokken ze naar Antwerpen om er de vestingtroepen te versterken. Modest Devlieghere kwam in het fort Bornem terecht waar hij op 10 oktober 1914 krijgsgevangen gemaakt werd. Bornem was het meest zuidelijke fort aan de oostelijke kant van de Schelde. De bouw ervan was in 1908 begonnen en in 1914 nog niet voltooid. Bij het beleg van Antwerpen van 28 september tot 10 oktober concentreerden de Duitsers zich op de meer oostelijk gelegen forten. Bornem kreeg geen zware aanvallen te verduren. Bij de val van Antwerpen konden de meer noordelijk gelegen vestingtroepen met meer dan 30.000 man naar het neutrale Nederland ontkomen om aan krijgsgevangenschap te ontsnappen. De manschappen van het fort Bornem werden wel krijgsgevangen gemaakt. De registers PB 1639 tot 1648 bevatten 107 namen van soldaten en onderofficieren van de vesting Bornem die in Parchim krijgsgevangen waren op 23 oktober 1914. Modest Devlieghere was een van hen. De officieren waren in aparte kampen ondergebracht.

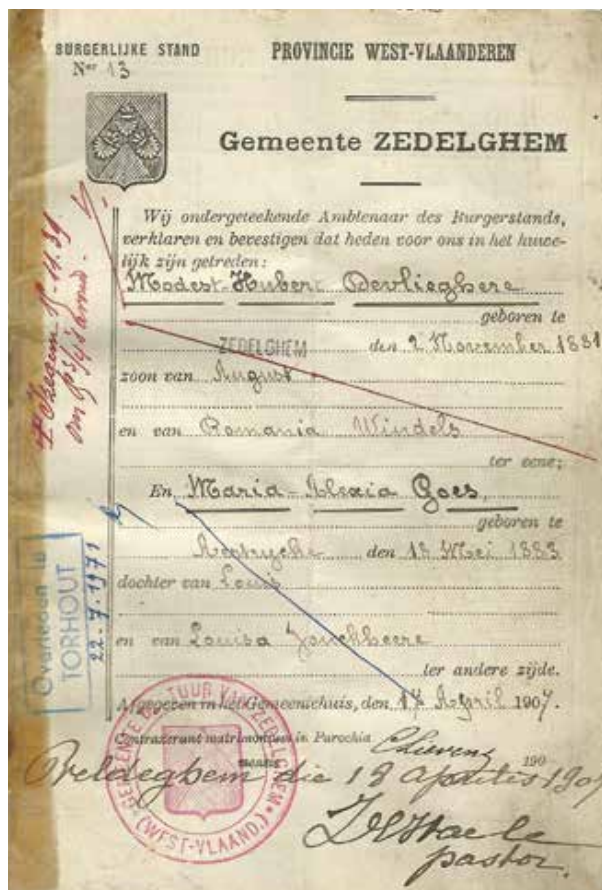
HONGER EN ZIEKTE IN PARCHIM

Parchim ligt in wat nu Mecklenburg-Vorpommern is. Buiten de stad was er een oefenterrein voor de cavalerie. Op 20 september 1914 kreeg de plaatsvervangende bevelhebber van het hoofdkwartier van het 9e legerkorps die in Hamburg Altona verbleef het bevel om op het oefenterrein van Parchim een barakkenkamp te bouwen voor 10.000 krijgsgevangen. Het begon met een tentenkamp voor 400 gevangenen. De eerste gevangenen bouwden de barakken. Het is onduidelijk of Modest Devlieghere en de anderen uit Bornem bij die eerste

groep hoorden. Parchim zou uitgroeien tot een kamp met 15.000 inwoners. In de loop van de tijd werd het leven van de gevangenen georganiseerd. Er werd toneel gespeeld. Er kwam een muziekkapel en een koor. Van dat koor werden opnamen gemaakt die nu in de von Humboldt universiteit van Berlijn bewaard worden. Maar er was ook de zware arbeid waartoe de gevangen soldaten vanaf 1915 verplicht werden, waaronder turf steken. Officieren waren van dwangarbeid vrijgesteld door de conventie van Den Haag van 1907. Honger en ziekte leidden tot hoge sterftecijfers. De krijgsgevangenen van Parchim bouwden op eigen kosten in 1916 een gedenkteken voor de overledenen op de begraafplaats van het kamp. Op het einde van de oorlog lagen er 1402 doden. De West-Europeanen werden in de twintiger jaren gerepatriëerd, maar nu liggen er nog altijd 735 Russen uit de tsarentijd in Parchim begraven. Lang heeft Modest Devlieghere niet in Parchim verbleven. Op 29 mei 1915 was hij in kamp Güstrow. Waardoor die overplaatsingen gebeurden is niet duidelijk. Zeker niet allen uit Bornem die ook in Parchim waren werden naar Güstrow overgeplaatst. In Güstrow kwam Modest anderzijds medesoldaten uit Bornem tegen die voorheen niet in Parchim waren. Ook Güstrow lag in het huidige Mecklenburg-Vorpommern. Het krijgsgevangenenkamp Güstrow-Bockhorst kwam op hetzelfde moment en dezelfde manier tot stand als in Parchim, maar in de loop van de oorlog groeide het uit tot een kamp met 250 barakken van elke 100 man. Op het registerblad PB 3712 staat Modest Devlieghere ingeschreven als nr. 19061. Daarnaast waren er barakken voor keukens, schoenmakerij, kleermakerij, smidse en schrijnwerkerij. Er was een lazaret en twee kerkbarakken: een katholieke en een Russisch-orthodoxe. Er werd een aftakking van de spoorlijn aangelegd tot in het kamp dat zijn eigen station had.

'FLAMENPOLITIK' IN GÖTTINGEN

Op 28 juni 1916 bevindt Modest Devlieghere zich in kamp Göttingen (PB 5262). De lijsten van Göttingen zijn gegroepeerd volgens het kamp waarin de krijgsgevangenen voordien verbleven. Sommigen zoals Modest kwamen uit Güstrow, anderen uit Giessen, Friedrichsfeld of Senne. Göttingen is een universiteitsstad in het huidige Niedersachsen. De eerste krijgsgevangenen kwamen er al aan in augustus 1914. In het Ebental achter de kazerne werd een kamp uitgebouwd voor 10.000 gevangenen in 200 barakken. Ook in dit kamp kwamen allerlei nationaliteiten samen maar vanaf de herfst 1915 werd er bijzondere aandacht besteed aan de Vlamingen. In het kader van de *Flamenpolitik* wilde Duitsland Vlamingen opleiden om na de oorlog een rol te spelen in het nieuwe Vlaanderen.

het trouwboekje van Modest en Marie

Daartoe werden in Göttingen meer Vlamingen samengebracht dan in andere kampen. De lijsten van het Rode Kruis van 28 juni 1916 (PB 5261 - 5263) van de gevangenen die uit verschillende kampen in Göttingen waren bevatten 137 namen van personen, waarvan slechts enkelen niet uit Vlaanderen of Brussel afkomstig waren. Eind 1918 verbleven er 2500 Vlamingen in kamp Göttingen op een totaal van een kleine 10.000. Het kamp was dus verre van uitsluitend een Vlaams kamp, maar de Vlamingen waren er in grotere mate aanwezig dan elders. Ze kregen er ook een voorkeursbehandeling. Kamp Göttingen kreeg 200 mark extra per maand om aan de Vlamingen te besteden. Kampoverste prof. Carl Stange had 135 Vlamingen uitgekozen om speciaal opgeleid te worden als propagandist voor de Duits-Vlaamse zaak. In het kamp waren leslokalen en een bibliotheek met 10.000 banden. De privileges van de Vlamingen mochten niet te veel opvallen. Zij werden ook ingezet voor arbeid in de omgeving. De familietraditie laat vermoeden dat Modest Devlieghere weinig openstond voor de *Flamenpolitik* of het *activisme*.

VOEDSELGEBREK IN HAMELN

Op 2 december 1916 was Modest Devlieghere al van kamp Göttingen overgeplaatst naar Hameln. Hij wordt er in de registers zelfs tweemaal vermeld: in PB 6136 als nr.58 en in PB 6141 als nr. 118. Hameln is de stad van *De rattenvanger van Hameln* en ligt aan de Weser in het huidige Niedersachsen. Het kamp was al in 1914 ingericht op de militaire oefenplaats "Am Wehl". Er waren Belgen, Fransen, Britten ondergebracht. Daarnaast waren er ook Russen en Serviërs die in een apart deel van het kamp verbleven. In het totaal verbleven er een 10.000 man in 60 barakken. De scheiding tussen de Russen en de anderen was niet absoluut, want toen Modest Devlieghere terug thuis was kon hij tot honderd tellen in het Russisch. Onder de Russen en Serviërs heerste er vaak cholera door de slechte behandeling, het gebrek aan hygiëne en de honger. De chloorgeur hing vaak over de stad en het water in de stad moest bij momenten gekookt worden. De Russen en Serviërs werden duidelijk slechter behandeld en ze hadden ook geen bijstand van het Rode Kruis. Het dodenaantal over het hele kamp liep vooral naar het einde van de oorlog toe hoog op. In 1914 waren er 35 doden, 83 in 1915, 55 in 1916, 217 in 1917, 338 in 1918 en 221 in 1919.

Vanaf het najaar van 1916 was er voedselgebrek in heel Duitsland. De aardappeloogst was mislukt en aardappelen werden op grote schaal vervangen door rapen en koolrapen. De Duitsers noemden de winter van 1916-1917 de *Steckrübenwinter* (de koolrapenwinter). De koolrapen werden ook spottend *Hindenburg-Knolle* genoemd.

De bevolking leed en de krijgsgevangenen leden nog meer. In 1917 werd er een aparte begraafplaats van het kamp ingewijd door vertegenwoordigers van de verschillende godsdiensten. In het kamp was er apart kampgeld in omloop. Individuele gevangenen mochten af en toe naar de stad om met kampgeld etenswaren of *Schnaps* te kopen en om producten te verkopen die de gevangenen in allerlei ateliers gemaakt hadden. De beschrijvingen van de toestand in de kampen verschillen, maar ze zijn allemaal onderdeel van eenzelfde totaalbeeld. In het begin was de toestand vrij primitief met tenten en een groot gebrek aan hygiëne. In het eerste jaar stierven enkele duizenden aan vlektyfus. Vanaf half 1915 werd de toestand geleidelijk beter en werden allerlei voorzieningen uitgebouwd. Er waren niet alleen kerkbarakken in Güstrow, er was niet alleen kampgeld in Hameln of Göttingen. De gevangenen konden buiten het kamp werken voor een kleine vergoeding. Op 1 augustus 1916 was 90 procent van de op dat ogenblik 1,6 miljoen krijgsgevangenen in Duitsland of de door Duitsland bezette gebieden tewerkgesteld.

De hygiëne bleef overall een probleem ondanks stromend water in het kamp. De honger heerste alom. Koude en regen brachten longziekten mee. Het dodental was in alle kampen hoog. Na Hameln kwam Modest Devlieghere in Stuttgart terecht. (PB 7474 van 20 juni 1917.)

In Stuttgart waren de krijgsgevangenen in fabrieken tewerkgesteld of ze herstelden wegen en spoorwegen die gebombardeerd waren. De eerste luchtbombardementen op Duitse doelen hadden al plaats eind 1914 op Freiburg. Die eerste bombardementen waren beperkt, maar de actieradius breidde zich geleidelijk uit en tussen 1915 en 1918 werd Stuttgart tien keer aangevallen. Doelwitten waren daarbij vooral de Bosch- en Daimlerfabrieken, waar ook krijgsgevangenen tewerkgesteld waren. Dat was in strijd met de conventie van Den Haag van 1907, maar de Duitsers rechtvaardigden dat met "nood breekt wet."

Modest bleef in Stuttgart tot het einde van de oorlog. Dat blijkt uit een prentbriefkaart die hij op 26/10/1918 vanuit Stuttgart II naar zijn twee nichten in Brugge stuurde. Modest staat op de kaart in een geleend uniform. Op de achterkant schreef hij *Voor mijn Vrouw*. Het eindoffensief was volop bezig en Modest was blijkbaar niet zeker of de kaarten die hij stuurde nog wel bij Marie Goes terechtkwamen.

ONDERTUSSEN OP HET THUISFRONT

Voor Marie Goes was het ook niet gemakkelijk. Toen Modest naar de oorlog vertrok bleef zij achter op de kleine boerderij met vijf kinderen. Wanneer en hoe zij vernam dat Modest

krijgsgevangen was, weten we niet. Er is een prentbriefkaart geweest met op de voorkant een foto van een groep krijgsgevangenen. In die groep staat Modest Devlieghere met het hoofd omcirkeld. Die postkaart is verloren gegaan. Volgens de familietraditie was er zeker contact, hoe beperkt ook. Door de censuur kon Modest slechts enkele woorden schrijven. Marie stuurde pakjes op met onder andere sokken die ze zelf gebreid had.

Zedelgem lag tijdens de bezetting in het *Operationsgebiet*, de strook onmiddellijk achter het front waar de krijgswet gold. Reizen was vrijwel onmogelijk. De verste reizen van Marie waren te voet naar de kerk of het gemeentehuis, te voet naar haar familie. Om de gemeente te verlaten waren allerlei papieren nodig die op het

gemeentehuis afgehaald moesten worden. Marie kon lezen maar niet schrijven. Ze sprak alleen het plaatselijk dialect. Voor officiële papieren was ze afhankelijk van anderen. Hoe Marie met de Duitsers communiceerde is niet duidelijk.

De hele duur van de bezetting waren Duitse troepen op de hoeve ingekwartierd. De soldaten sliepen in de schuur. Marie moest haar slaapkamer afstaan aan een officier. Zelfs op een boerderij leden ze honger. Het paard was opgeëist. De melk, de eieren, de oogst: bijna niets bleef over voor het gezin. En als ze al eens een haring konden kopen, dan werd die ene haring gedeeld door het hele gezin. Als Marie etenswaren naar Modest stuurde moest ze die uit haar eigen mond sparen.

Toen Modest na de oorlog weer thuis kwam herkenden zijn kinderen hem niet. Maar geleidelijk werd het gewone leven hervat. Modest Devlieghere stierf in 1939, Marie Goes in 1971. De oorlog werd een kwade herinnering waarover node gesproken werd. Als wij, kleinkinderen, naar *de andere oorlog* vroegen, zoals grootmoeder die noemde, kregen we te horen dat daarover niet gepraat moest worden. Alleen als we over het eten klaagden kwam de oorlog naar boven en de tijd dat ze een haring met z'n zessen moesten delen.

De familietraditie berust minder op de verhalen van de mensen die het zelf beleefd hadden, dan op die van hun kinderen die de tussenschakel vormden tussen de zwijgende grootouders en de nieuwsgierige kleinkinderen.

Ludwich Devliegere

T E N S L O T T E

EEN UITSTAP, DIE BLIJFT HANGEN...

een bloemenkrans en een moment van bezinning bij het graf van John McCrae

De 'Vrienden' zijn twee dagen op uitstap geweest. Met een volle bus vertrokken we op 5 maart 2016 naar de streek van Paris-Plage, de badplaats die tijdens de oorlogsjaren gastvrij leperse families in de armen sloot. Onderweg bezochten we het graf van John McCrae op de militaire begraafplaats van Wimereux. Op dezelfde begraafplaats ligt ook een Belg begraven, de Gentenaar Joachim Joosten, die naar Winnipeg in Canada was uitgeweken, maar met het Canadese leger naar Europa terugkeerde om te strijden... en te sneuvelen. Hoe onmenselijk kan toeval zijn ?

Maar de 'toplocatie' van ons bezoek was ongetwijfeld de Chartreuse, de vroegere Kartuizerabdij van Neuville-sous-Montreuil. Ze werd gesticht in 1324, maar tijdens de Franse revolutie werden de gebouwen als nationaal bezit aangeslagen en aan een particulier verkocht, die ze gebruikte als steenwinning. In 1870 kochten de Kartuziers hun abdij

terug en herstelden die in de vroegere staat. Het werd weer een oord waar monniken in de grootste onthechting en eenzaamheid leefden tot in 1901. De Franse wetten, die een absolute scheiding tussen Kerk en Staat voorstonden, verplichtten de monniken om te verhuizen naar Engeland. De gebouwen verloren hun religieuze functie en werden geleidelijk aan een opvangcentrum voor verschoppelingen. In 1907 was de Chartreuse een sanatorium geworden. En wanneer de oorlog uitbrak en de Westhoek bijzonder hard trof, vonden vluchtende Westhoekers hier een onderkomen. Vanaf 1915 werd de Chartreuse een hôpital civil belge, waar ook militairen, die herstelden van opgelopen verwondingen of van een tyfusbesmetting, een onderkomen vonden. Het bezoek was verhelderend en we waren fel onder de indruk van de gedrevenheid waarmee jonge mensen zich vandaag inzetten om het gigantische gebouw te restaureren en te bewaren voor het nageslacht.

Vlaamse naam, Canadees symbol. Emigrant keert terug om hier te sterven

'*Qui sauvera le cimetière des réfugiés belges de Neuville-sous-Montreuil?*' was de noodkreet, die VIFF-lid Aurel Sercu anderhalf jaar geleden opving op Internet. In een weide op een boogscheut van de Chartreuse liggen ongeveer 600 Belgische vluchtelingen uit de streek van Ieper, Poperinge en Veurne begraven, maar niks wijst op hun aanwezigheid daar. Aurel Sercu hoorde het verhaal aan met ongeloof en stijgende verontwaardiging, en met de bedoeling om de noodklok te luiden over de vergeten begraafplaats van Montreuil. Zijn verhaal zal te lezen zijn in het volgende jaarboek van het museum.

Met piëteit hebben we op 5 maart een bloemenruiker neergelegd in de tuin van de Chartreuse ter nagedachtenis aan al de Belgen, die hier in de oorlogsjaren een onderkomen vonden en aan degenen, die begraven liggen op het vergeten kerkhof van Neuville-sous-Montreuil.

de Chartreuse ademt nog de sfeer der Karthuizers

De zondag startte met een bezoek aan het ruitersstandbeeld van Haig op de markt van Montreuil. De blikvanger die dag was Etaples, met 11.500 graven de grootste Britse militaire begraafplaats op Frans grondgebied. Ook drie Belgen met de namen De Ghendt, De Ber en Toussaint zijn er begraven. De meeste aandacht ging naar de Duitse dichter Gerrit Engelke, die bij Cambrai zwaar gewond werd, krijgsgevangen werd genomen en twee dagen later stierf in een brits lazaret. Ook hij ligt nu in Etaples. Piet las een treffend gedicht voor, een aanklacht tegen de oorlog, die jongeren van verschillende landen verplicht om tegen elkaar te vechten. Een fragment:

*“Lag jij bij leper, de vernietigde? Ik lag daar ook.
Bij Mihiel, de verkommerde? Ik was op die plek.
Diksmuide, de omspoelde? Ik lag vlak voor je.
In de helse kraters van Verdun, in de rook en het wapengekletter,
net als jij.
Met jou in de sneeuw voor Dünaburg, kleumend en steeds
droeviger.
Aan de lijkenvretende Somme lag ik tegenover je.
Overal lag ik tegenover je, maar jij wist het niet.
Vijand tegen vijand, mens tegen mens, lijf tegen lijf,
warm en dicht.”*

Met een bezoek aan de site van Notre-Dame-de-Lorette te Ablain-Saint-Nazaire eindigde deze boeiende tweedaagse tocht. We liepen langs de eindeloze panelen met de namen, bijna 580.000, van gesneuvelden in het front van Nord-Pas-de-Calais, van de nieuwe Anneau de Mémoire en we maakten kennis met het nieuwe museum ‘Lens ’14-’18 – Centre d’ Histoire Guerre et Paix’. Een aanrader.

Jan Breyne

-
- Haig op zijn paard te Montreuil. Het ‘Joyeuses Fêtes’ krijgt daar wel een cynische bijklank
  - Etaples
  - grafsteen van dichter Engelke

De Geschreven Oorlog

TENTOONSTELLING

17 september 2016 - 8 januari 2017

Hoe is de Eerste Wereldoorlog tot ons gekomen in teksten? En waarom moeten we dat zo noodzakelijk weten? In een tentoonstelling die oogt als de knusse leeshoek van de betere boekhandel of openbare bibliotheek, nodigt het In Flanders Fields Museum uit om daar achter te komen. Geen enkel ander medium dan het geschreven woord geeft ons een beter inzicht in de gevoelens en de drijfveren, in de verwachtingen en teleurstellingen, in de propaganda en mythes, in de manipulatie en bewustwording, in de weerstand en de weerzin, de berusting en het protest, in het lot en de volharding van de generatie van 1914 tot 1918. Verslagen, rapporten, geschiedschrijving, pers en loopgravenkrantjes, intieme dagboeken en correspondenties, memoires, poëzie, romans, pamfletten van schrijvers, sommigen wereldberoemd anderen nieuw te ontdekken, maar evenzeer van quasi anoniem gebleven soldaten en burgers, worden gepresenteerd. De Geschreven Oorlog voert honderden unieke getuigen van vier jaar oorlog aan het front in Vlaanderen op, wijst op de blijvende relaties tussen de teksten van toen en het hedendaagse landschap van de frontstreek, en waarschuwt, met de woorden van de generatie van de Eerste Wereldoorlog, voor elk nieuw dreigend oorlogsgevaar. Nooit eerder werden meer teksten van toen omwille van hun actuele en universele waarde samengebracht.

De tentoonstelling **De Geschreven Oorlog** wordt vergezeld van een gelijknamige anthologie waarin 366 teksten geschreven tussen 1914 en 1940, en vertaald uit vijf talen, werden samengebracht. (680 pagina's, Manteau / De Bezige Bij, €49.95).

